

О. Є. Фіалко

МОГИЛИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК: ТИПОЛОГІЯ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто поховання войовниць п'я-
тьох регіональних груп Європейської Скіфії. Реп-
резентовано могили 11 типів з варіантами. Про-
аналізовано характер конструктивних елементів
поховальних споруд.

Ключові слова: амазонки, поховання, скіфський
час, Європейська Скіфія.

Типи поховальних споруд, як одна з найна-
дійніших етнодиференціюючих ознак, зазвичай
обумовлені місцевими природно-господарськими
факторами, сприйнятими і врахованими при-
йшлим населенням при збереженні основних ха-
рактерних рис своєї обрядовості (Бессонова 1990,
с. 26). За формою поховальні споруди войовниць
умовно розподілено на кілька типів з варіанта-
ми (таблиця), які загалом складають три основні
групи: прості у конструкції ями та більш складні
і варіативні камерні конструкції — підбої та ка-
такомби. При аналізі та підрахунках могил вра-
ховувалась і ще одна четверта група — невизна-
чені (через руйнації або відсутність інформації).

Джерельну базу становлять 303 поховання з
267 курганів, розкопаних в 116 могильниках на
теренах Європейської Скіфії, 55 % з яких не за-
знали пограбувань. За територіальним принци-
пом поховальні комплекси розділено на п'ять
основних груп (Фіалко 2020, с. 14—15): 1) Ниж-
ньодніпровський степ (або Степ), 2) Передгір-
ний Крим, 3) Дунай-Дністровські степи (або
Подністров'я), 4) Лісостепове Придніпров'я (або
Лісостеп), 5) Подоння (степ і частково лісостеп).
В окремих некрополях кількість могил амазо-
нок визначається від однієї—двох до 27 (Єлиза-
ветівський могильник) і 35 (біля с. Глине).

Типи могил амазонок. Аналіз всього ма-
сиву пам'яток амазонок Європейської Скіфії
© О. Є. ФІАЛКО, 2021

репрезентує переважання могил підбійного
типу — їх 104, трохи поступаються їм кількіс-
но катакомби — 99, далі за зменшенням йдуть
ями — 80 і невизначені споруди — 20. У про-
центному відношенні вони складають, відповід-
но, 34,7, 32,3, 26,4 і 6,6 % (рис. 1: 1). В той же час
показники по окремих групах суттєво різняться.
Найбільш близьку до загальної групи картину
розподілу могил дає *Степова група*: тут також
переважають (але відчутніше) підбійні моги-
ли — 95 (59,3 %), далі за кількістю йдуть ка-
такомби — 53 (32,1 %), значно менше ям — 12
(7,4 %) і лише 2 невизначені могили (1,2 %). Для
Подністров'я найхарактернішими виявилися
катакомби — 36 (66,7 %), друге місце посідають
ями — 12 (22 %), підбійних могил лише 5 (9,3 %) і
тільки одна невизначена могила (2 %). Близькі
між собою за співвідношенням груп могил вия-
вилися Крим та Лісостеп, де нема невизначених
могил, превалюють ями і найменше підбійних
могил. Отже в *Криму*: 10 ям (55,6 %), 6 катакомб
(33,3 %) і 2 підбої (11,1 %); в *Лісостепу*: 22 ями
(78,6 %), 4 катакомби (14,3 %) і 2 підбої (7,1 %). В
Подонні відкриті лише ями — 24 (58,5 %), реш-
та 17 могил невизначені (41,5 %) (рис. 1: 2—6).

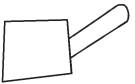
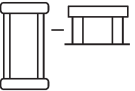
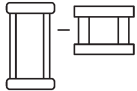
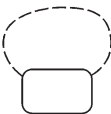
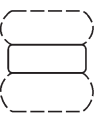
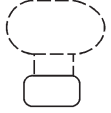
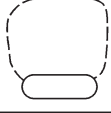
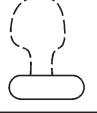
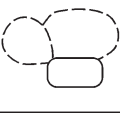
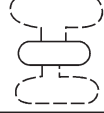

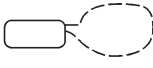

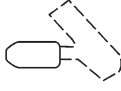

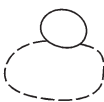
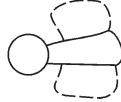
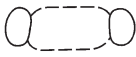
Загалом поховання представлені (послідов-
но за складністю) одинадцятьма типами та їх-
німи варіантами.

І. Ями — найпростіші в конструктивному
відношенні ґрунтові споруди, репрезентовані
трьома типами з варіантами.

Tun 1 (9/1)¹ — прості ями, зазвичай із пря-
мими стінками, в залежності від форми споруди
в плані вирізняється п'ять варіантів.

1. Номери типів в дужках тут і далі відповідають
раніше розробленій типології поховальних спо-
руд степових скіфів (Черненко и др. 1986, с. 346).

Типи могил скіфських амазонок

Тип	Варіант				
	1	2	3	4	5
1					
2		—	—	—	—
3			—	—	—
4			—	—	—
5		—	—	—	—
6					—
7			—	—	—
8					
9			—	—	—
10		—	—	—	—
11				—	—

Варіант 1 (А) — ями прямокутної в плані форми (рис. 2: 1, 2). Найпоширеніший варіант, репрезентований у всіх групах 55 могилами. В степовій групі сім таких могил, їх розміри відносно невеликі: 2,05—2,75 × 0,5—1,1 м при глибині 1,5—2,5 м. В Криму (п'ять) і Подністрів'ї (десять) розміри ям зазвичай у межах 2—3,5 × 0,8—2,1 м. Найменша споруда (1,7 × 0,7 м, причому для парного поховання двох жінок) зафіксована в Подністрів'ї. Найбільші в цих двох гру-

пах показники (4,9 × 3,0 м) відмічено в Криму у могили кургану 3 біля смт Новоозерне. Для могил Лісостепу (16) і Подоння (17) відзначаються значно більші розміри — 2,2—4,4 × 0,95—3,55 м при глибині 0,2—2,5 м. Найбільші параметри має одна могила з Лісостепу (6,0 × 4,9 м при глибині 3,2 м — п. 1 кургану 406 біля с. Журавка) та три з Подоння (5,14 × 3,8 м при глибині 1,6 м — п. 1 кургану 5 біля с. Колбино; 5,2 × 5,0 м при глибині 1,2 м — п. 1 кургану 10 Єли-

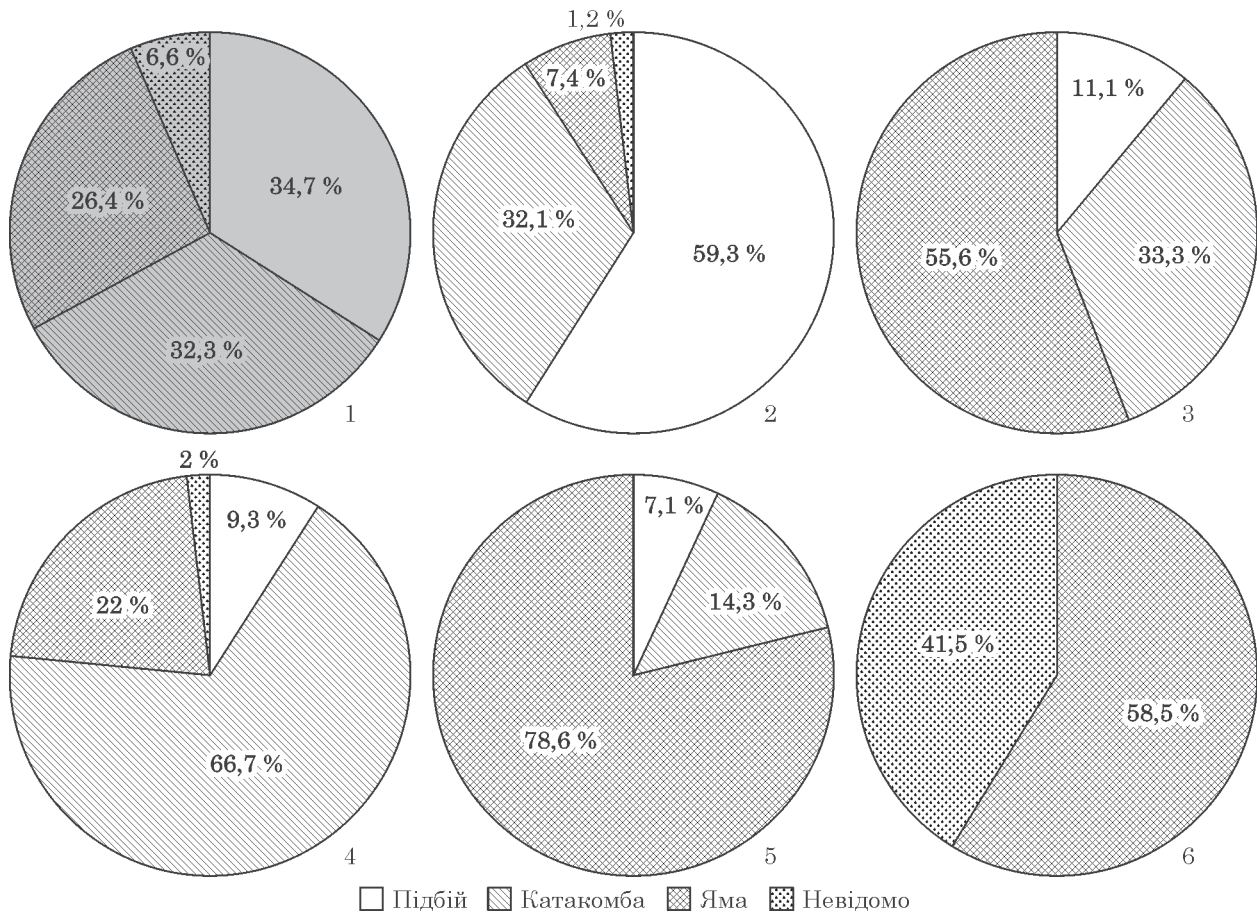

Рис. 1. Розподіл типів могил амазонок в загальному масиві Європейської Скіфії (1) та за територіальними групами: 2 — Степ; 3 — Крим; 4 — Подністров'я; 5 — Лісостеп; 6 — Подоння

заветівського могильника; $7,28 \times 7,1$ м при глибині $1,15$ м — п. 1 кургану 6 біля с. Тернове).

Переважаю основні могили (вісім бокових і лише п'ять впускних з 55). Хронологічні межі побутування цих могил досить широкі. Найбільш ранні серед них відмічаються на теренах Лісостепу (з другої половини 7 ст. до н. е.) та Подоння (з першої третини 6 ст. до н. е.), тобто в лісостеповій зоні, найбільш пізні — в Подністров'ї (рубіж 4 — 3 — перша половина 3 ст. до н. е.). Проте більшість могил цього варіанту датується в межах 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (Б) — ями овальної в плані форми (рис. 2: 3, 4). Другий за чисельністю, проте репрезентований лише вісьмома могилами, які було відкрито в чотирьох групах, їх немає в Лісостеповій групі. Найменші розміри має єдине в Подністров'ї поховання 3 кургану 2 біля с. Вапнярка — $1,6 \times 1,5$ м при глибині $0,2$ м. Такі параметри обумовлені тим, що це дитяча могила, яка до того ж є впускною в кургані. Розміри могил Степової (дві) і Кримської (три) груп в межах $1,7—2,4 \times 0,6—1,65$ м при глибині $1,1—1,75$ м. Незначну глибину ($0,2$ м) має лише впускне поховання 46 кургану 15 групи 2 біля с. Велика Знам'янка. Найбільші за розмірами дві могили Єлизаветівського некрополя в Подонні — $3,34 \times 1,2$ м при глибині

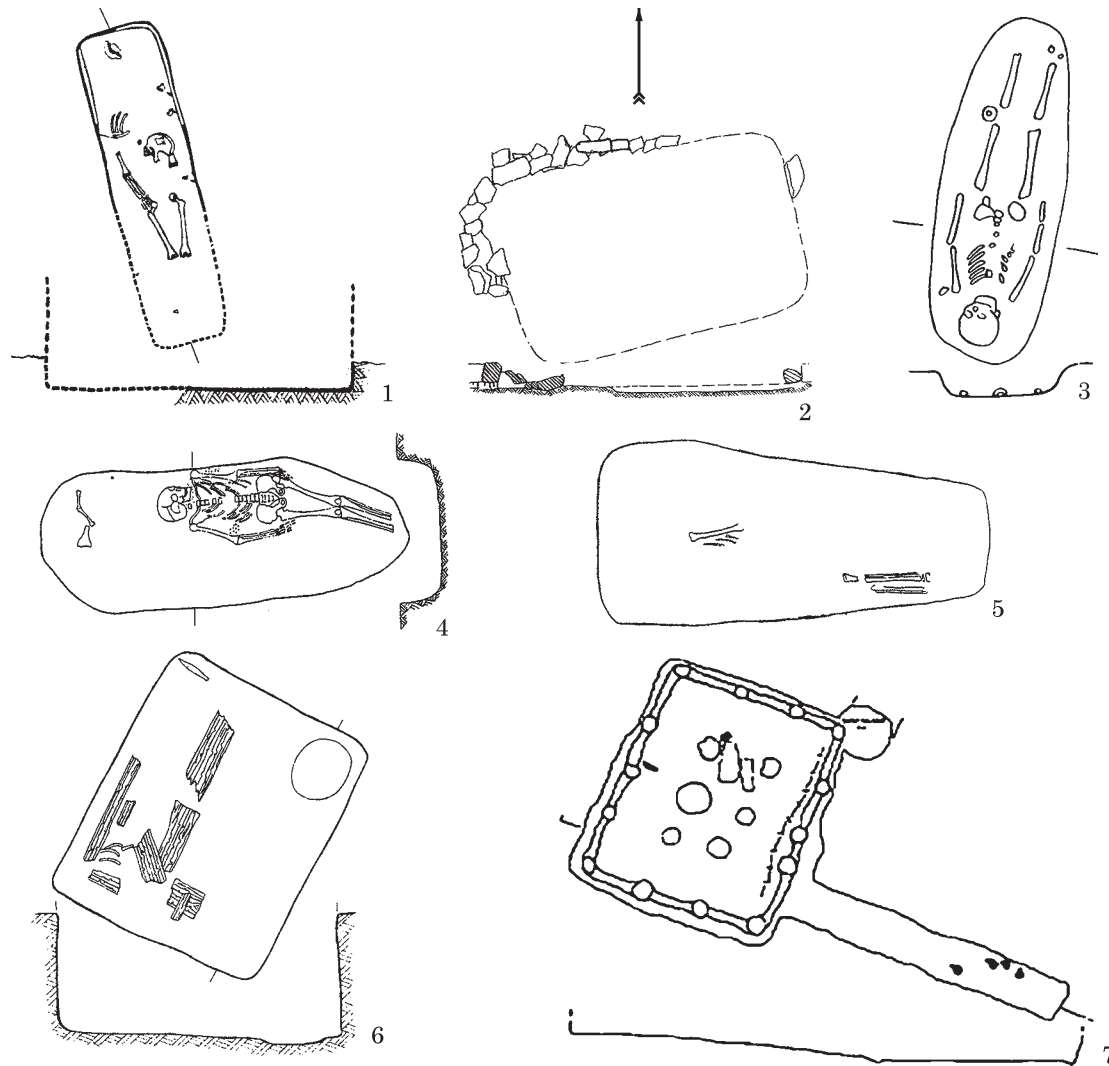
$0,9$ м (п. 1 кургану 3 1911 р.) і $4,8 \times 3,7$ м при глибині $1,3$ м (п. 1 кургану 1 1911 р.).

Обидві могили в Подонні та одна з ґрунтового могильника Степової групи є основними, одна могила бокова, решта впускні. Датується в межах другої половини 5—4 ст. до н. е.

Варіант 3 (В) — трапецієподібні в плані ями (рис. 2: 5) репрезентовані двома могилами. Одна з них, зафіксована в Степовій групі (п. 1 кургану 71 в могильнику Мамай Гора), розмірами $2,1 \times 0,5—0,9$ м при глибині $1,1$ м. Друга — в Подністров'ї (п. 4 кургану 13 біля с. Бутори), розмірами $3,2 \times 1,6—2,0$ м при глибині $3,0$ м.

Обидві могили є основними і датовані 4 ст. до н. е. та межами третьої чверті 4 — початком 3 ст. до н. е. відповідно.

Варіант 4 (Г) — квадратні в плані ями (рис. 2: 6), репрезентовані чотирма могилами, відомі в двох групах — по дві в Степу і Подонні. В Подонні обидві могили (п. 1 кургану 33/5 біля с. Мастюгіно та п. 1 кургану 32 Єлизаветівського некрополя) однакові за розмірами — $2,5 \times 5,5$ м при глибині, відповідно, $1,5$ і $0,65$ м. В Степу поховання значно відрізняються за розмірами — п. 1 кургану 4 біля с. Чкалове (група Чортотлика) — $2,0 \times 2,0$ м при глибині $2,0$ м; п. 1 кургану 4 біля с. Велика Знам'янка (група 2) — $6,5 \times 6,5$ м при глибині $3,75$ м.

Рис. 2. Поховання в ямах, типи 1 і 2: *тип 1, варіанти*: 1 — с. Садово, курган 4, поховання 1; 2 — с. Новоозерне, курган 3, поховання 1; 3 — Акташський могильник, курган 12, поховання 2 1980 р.; 4 — с. Скельки, поховання 15; 5 — могильник Мамай Гора, курган 71, поховання 1; 6 — с. Чкалове, курган 4, поховання 1; *тип 2*: 7 — с. Тернове, курган 5, поховання 1

Усі могили є основними в курганах. В Степовому регіоні вони датовані ранішим часом — середина 5 — 4 ст., в Подонні — 4 — рубіж 4 — 3 ст. до н. е.

Варіант 5 (Д) — об'єднує округлі в плані ями. Їх всього три, і походять вони з одного могильника в урочищі Холодний Яр Лісостепової групи. Могили мають такі розміри: п. 3 кургану 26 — діаметр 2,8 м при глибині 1,75 м; п. 3 кургану 19 — діаметр 4,25 м при глибині 2,1 м; п. 3 кургану 20 — діаметр 4,5 м при глибині 1,5 м.

Усі могили є основними в курганах і датуються в межах 4 ст. до н. е.

Тип 2 (9/2) — ями прямокутної або квадратної форми з боковим похилим дромосом (рис. 2: 7). Репрезентований шістьма могилами — трьома в Лісостеповій зоні — п. 1 кургану 447 біля с. Журавка, п. 1 кургану 35 біля с. Бобрися, п. 4 кургану 2 біля с. Кусторівка, розмірами 4,45—5,6 × 4,2—5,6 м при глибині

2,0—2,8 м та розмірі дромосу (в останньому комплексі) — 5,5 × 1,0 м, та трьома в Подонні — дві в могильнику біля с. Колбино: п. 1 кургану 8 і п. 1 кургану 12 (відповідно, 4,5 × 2,95 м при глибині 1,9 м та розмірі дромосу — 4,62 × 1,2 м; 3,95 × 3,9 м при глибині 2,0 м та розмірі дромосу — 9,4 × 1,4 м) та одна в могильнику біля с. Тернове — п. 1 кургану 5 (5,7 × 4,75 м при глибині 1,45 м та розмірі дромосу — 6,85 × 1,1 м).

Всі могили є основними в курганах і датуються відносно раннім часом: для Лісостепової групи — 7 — перша половина 6 ст. до н. е. і одна — рубіж 5 — 4 ст. до н. е.; для Подоння — в межах кінця 5 — 4 ст. до н. е.

Тип 3 (12) — кам'яні ящики, поставлені на похованому чорноземі, які у певних природних умовах фактично правили за ями. Представлені всього двома зразками могил у двох варіантах, відкритих в єдиному могильнику поблизу с. Суворовське в Криму.

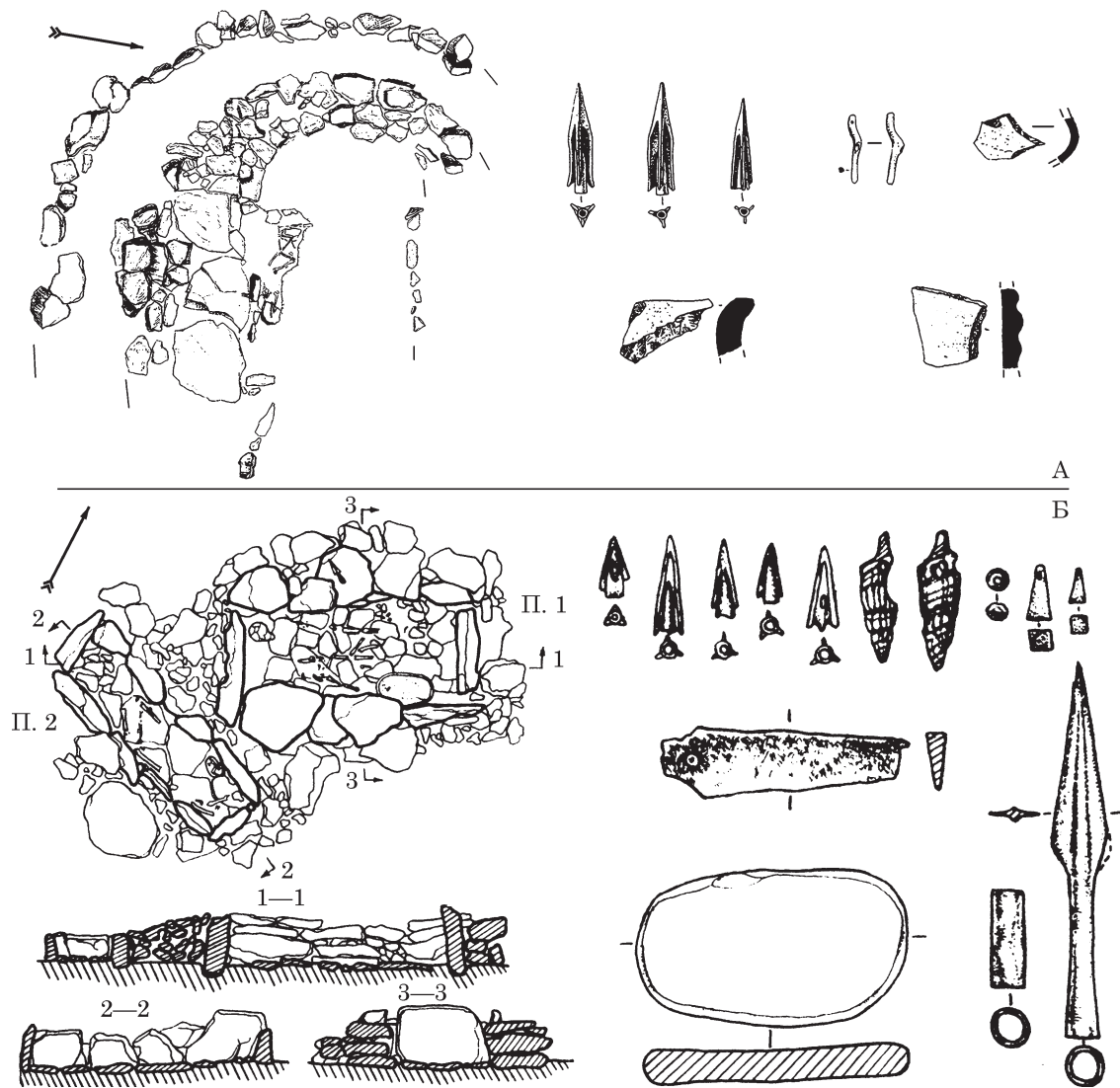

Рис. 3. Поховання амазонок у кам'яних ящиках, тип 3, с. Суворовське: А — курган 8; Б — курган 13

Варіант А — єдине п. 1 кургану 8 у вигляді кам'яної підпрямокутної споруди з ґрунтовим дном, розмірами $6,0 \times 4,4$ м, висота через руйнацію не з'ясована (рис. 3: А).

Варіант Б — єдине п. 1 кургану 13 у вигляді прямокутного ящика, складеного з плит, плитами вкрито і його дно; розмірами $2,05 \times 0,9$ м при висоті $0,55$ м (рис. 3: Б).

Обидві могили є основними і датуються, відповідно, другою половиною 4 ст. до н. е. та 4 ст. до н. е.

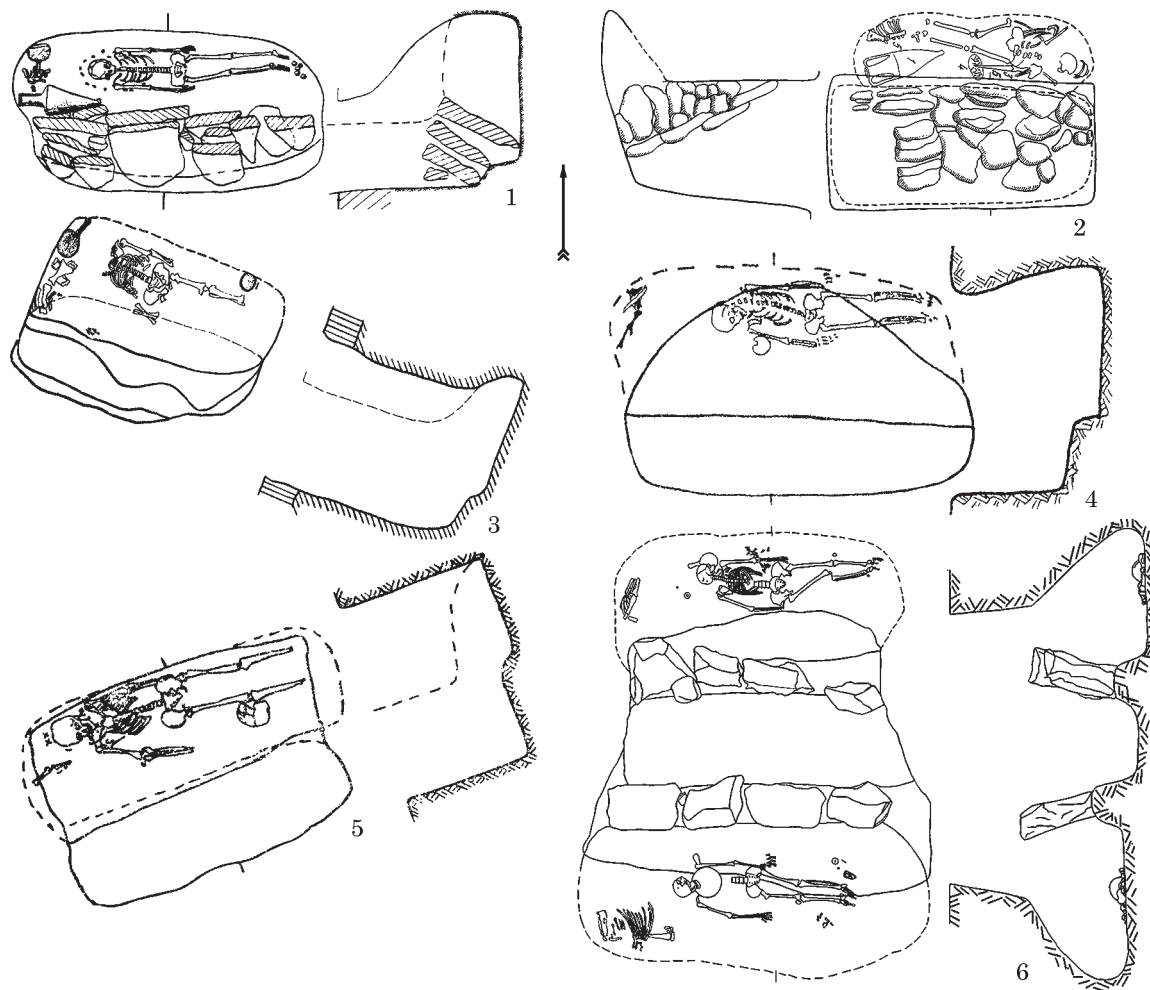
II. Підбої — найпростіші в конструктивному відношенні двочасні камерні споруди, репрезентовані двома варіантами одного типу.

Тип 4 (1) — бездромсні споруди, де камеру у вигляді ніші влаштовано під довгою стінкою вхідної ями, паралельно їй.

Варіант 1 (1/1) — однокамерні могили (рис. 4: 1—5). Цей тип виявився найбільш численним (103), представленим в чотирьох групах, за виключенням Подоння. Найбільша їх частина (94) припадає на Степ, в Подністров'ї є п'ять таких могил, в Криму і Лісостепу — по

дві. З них 53 основні (з урахуванням без курганних), 29 впускні та 21 бокова могили. Вхідні ями основних могил зазвичай підпрямокутної або овальної в плані форми, їх параметри коливаються у таких межах: довжина — $1,5\text{—}3,1$ м, ширина — $0,5\text{—}1,5$ м, глибина — $0,7\text{—}5,1$ м. Поховальні камери, як правило, овальної або кvasолеподібної форми, довжиною в межах $1,7\text{—}3,7$ м, шириною — $0,4\text{—}2,4$ м при глибині $1,3\text{—}5,0$ м. Впускні могили, як і бокові, зазвичай мають менші розміри. Хронологічні рамки більшості могил цього типу — середина 5 — 4 ст. до н. е. При цьому до числа найбільш ранніх (5 — перша половина 4 ст. до н. е.) належать могили Кримської групи, найпізніші (в межах третьої чверті 4 ст. до н. е. — першої половини 3 ст. до н. е.) — могили Дністровської групи. Зазначу, що за розмірами могили 5 — першої половини 4 ст. до н. е. децю перевищують пізніші споруди.

Варіант 2 (1/3) — двокамерна споруда, де камери влаштовані вздовж обох довгих стінок вхідної ями. Єдиний випадок належить до Сте-

Рис. 4. Підбійні могили, тип 4, *варіант 1*: 1 — с. Нововасилівка, курган 7, поховання 3; 2 — с. Миколаївка, поховання 8; 3 — с. Чкалово, курган 34, поховання 1; 4 — могильник Мамай Гора, курган 10, поховання 6; 5 — с. Велика Знам'янка, курган 15, поховання 45; *варіант 2*: 6 — с. Любимівка, курган 48, поховання 3

пової групи — п. 3 кургану 48 біля с. Любимівка (рис. 4: 6). Параметри могили: вхідна яма — $2,3 \times 2,0$ м при глибині 3,2 м; камери — $2,9 \times 1,2$ м та $2,4 \times 1,0$ м при глибині, відповідно, 2,8 і 3,05 м. В обох камерах поховані жінки.

Поховання є боковим в кургані і датоване 4 ст. до н. е.

III. Катакомби — камерні споруди, найваріабельніші за комбінацією основних елементів (вхідна яма — дромос — камера), репрезентовані сімома типами. Сюди включено і бездромосні, і дромосні могили складнішої конструкції.

Tun 5 (1/2)¹ — споруда підбійного типу, де між вхідною ямою та камерою, влаштованими паралельно, є короткий дромос. Представлений двома зразками Степової групи: п. 3 кургану 82 біля с. Вищитарасівка та п. 1 кургану 24 біля с. Чкалово (гр. Чортomla); рис. 5: 1). Параметри першої могили: вхідна яма — $1,3 \times$

$1,0$ м при глибині 3,2 м; дромос — $1,33 \times 0,6$ м; камери — $2,6 \times 1,4$ м при глибині 4,85 м; другої: вхідна яма — $2,18 \times 0,7$ м при глибині 0,8 м; дромос — $1,9 \times 0,2$ м; камери — $2,4 \times 1,28$ м при глибині 1,05 м.

Перша є основною в кургані і датована 4 ст. до н. е., друга — бокова, датована кінцем 5 — 4 ст. до н. е.

Tun 6 (4) — є близьким до попереднього і включає могили підбійного типу, проте дещо різниться обширнішими камерами.

Варіант 1 (4/1) — бездромосні катакомби. Сюди віднесено чотири могили: три зі Степової групи — п. 2 кургану 6 біля с. Мар'ївка; п. 1 кургану 33 біля с. Чкалово (гр. Чортomla) (рис. 5: 2—3); п. 1 кургану 13 біля м. Покров (гр. БОФ) і одна з Подністров'я — п. 3 кургану 13 біля с. Бутори. Розміри вхідної ями в межах $1,4—2,5 \times 0,8—1,5$ м при глибині 1,8—5,35 м; розміри камери в межах $1,6—4,0 \times 1,4—2,7$ м при глибині 2,3—5,25 м.

Дві з них є основними і дві боковими в курганах. Поховання Степової групи датовані в межах кінця 5 — 4 ст. до н. е., поховання з Подністров'я — третьої чверті 4 — початку 3 ст. до н. е.

1. На відміну від попередніх типологій, де такі споруди розглядаються як підбої (Ольховский 1977, рис. 2; 1991, табл. II; Черненко и др. 1986, рис. 5), я відношу їх до групи катакомб завдяки наявності дромосу.

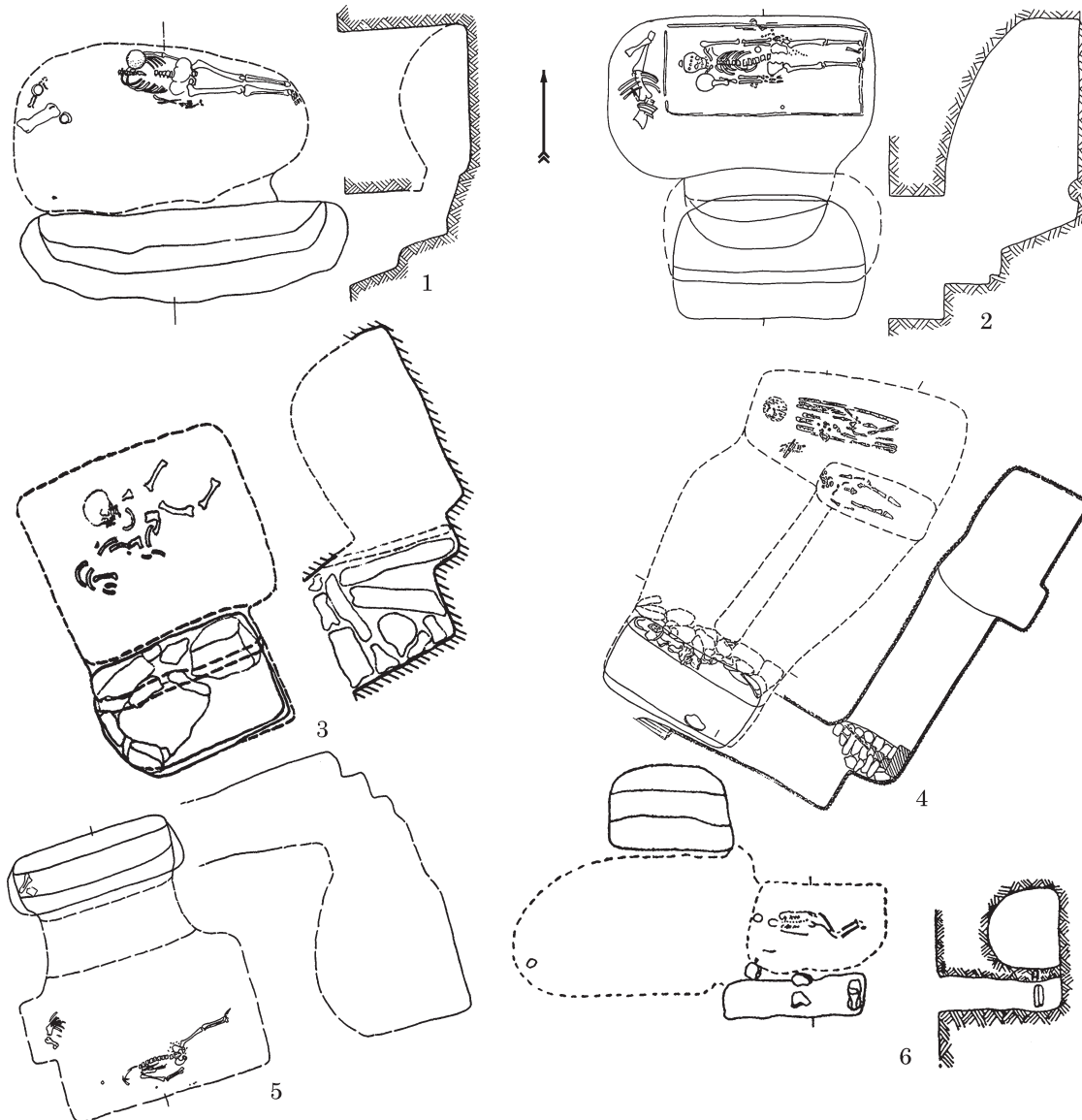

Рис. 5. Поховання в катакомбах, тип 5: 1 — с. Чкалове, курган 24, поховання 1; тип 6: 2 — с. Мар'ївка, курган 6, поховання 2; 3 — с. Чкалове, курган 33, поховання 1; 4 — с. Каїри, курган 2, поховання 2; 5 — с. Червоний Поділ, курган 2, поховання 2; 6 — с. Кут, курган 7, поховання 9

Варіант 2 (4/2) — могили з вираженим дромосом. Зафіксовано два випадки в Степовій групі: п. 2 кургану 2 біля с. Каїри і п. 2 кургану 2 біля с. Червоний Поділ (рис. 5: 4—5). Перше з них бокове з двома паралельними дромосами, параметри його: вхідна яма — $2,15 \times 1,1$ м при глибині 3,0 м, дромоси — $3,3 \times 1,5$ і $3,3 \times 1,2$ м; камера — $3,0 \times 2,1$ м при глибині 4,0 м. Друге основне з одним дромосом: вхідна яма — $2,95 \times 1,0$ м при глибині 4,65 м, дромос — $1,0 \times 1,0$ м; камера — $3,7 \times 2,5$ м при глибині 5,3 м. Обидві могили датовані в межах 4 ст. до н. е.

Варіант 3 (4/4) — складна катакомба підбійного типу з двома суміжними камерами. Репрезентований одним похованням зі Степової групи — п. 9 кургану 7 біля с. Кут (рис. 5: 6). Розміри могили: вхідна яма — $1,7 \times 0,6$ м при глибині 2,05 м, камера 1 (пов'язана із чоловіком) — $2,8 \times 2,1$ м при глибині 2,3 м, камера 2

(пов'язана із жінкою) — $2,1 \times 1,3$ м при глибині 2,2 м. Могила впускна, датована 4 ст. до н. е.

Варіант 4 (4/5) — складна дводромосна катакомба з двома окремими камерами представлена одним випадком з Подністров'я — п. 1 кургану 57 біля с. Глине. З вхідної ями розмірами $2,2 \times 1,1$ — $1,3$ м при глибині 3,05 м з під торцевих коротких стінок в протилежні боки відходять два дромоси — західний ($1,0 \times 1,1$ м) і східний ($0,8 \times 0,9$ м), кожний з яких переходить в камеру. З амазонкою співвідноситься західна камера розмірами $2,5 \times 1,4$ м при глибині 3,0 м, східна, що призначалася для поховання чоловіка і жінки, розмірами $2,35 \times 1,3$ м при глибині 2,8 м. Могила основна в кургані, датована першою половиною 2 ст. до н. е.

Tun 7 (2) — камерні споруди поздовжнього типу, коли вхідна яма і камера розташовані по одній вісі. Цей тип виявився досить численним

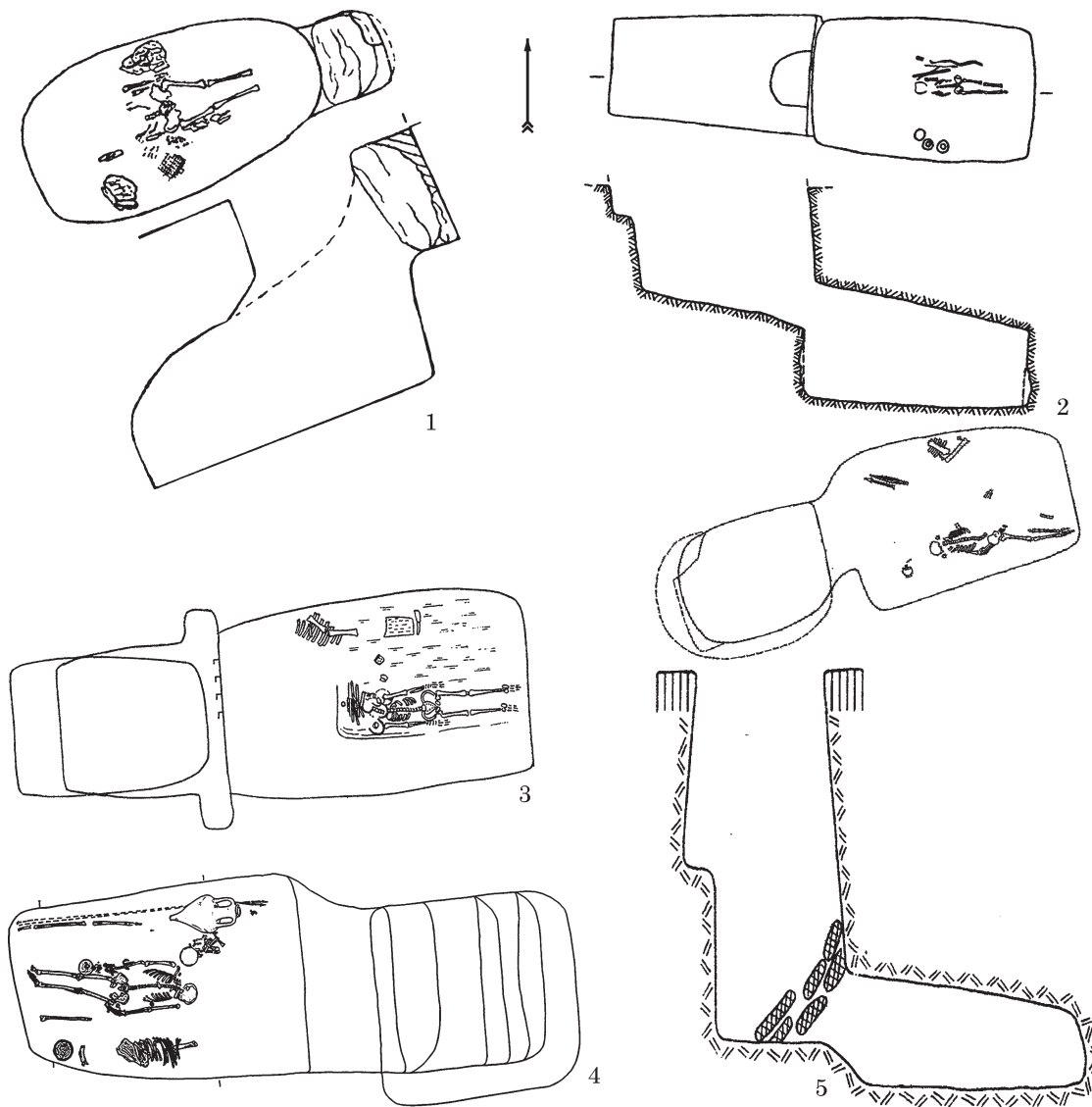

Рис. 6. Поховання в катакомбах, тип 7, варіант 1: 1 — с. Фрунзе, поховання 1; 2 — с. Володимирівка, курган б. н., поховання 4; 3 — м. Покров, гр. БОФ, курган 13, поховання 2; варіант 2: 4 — с. Львово, курган 11, поховання 2; 5 — с. Капулівка, курган 1, поховання 1

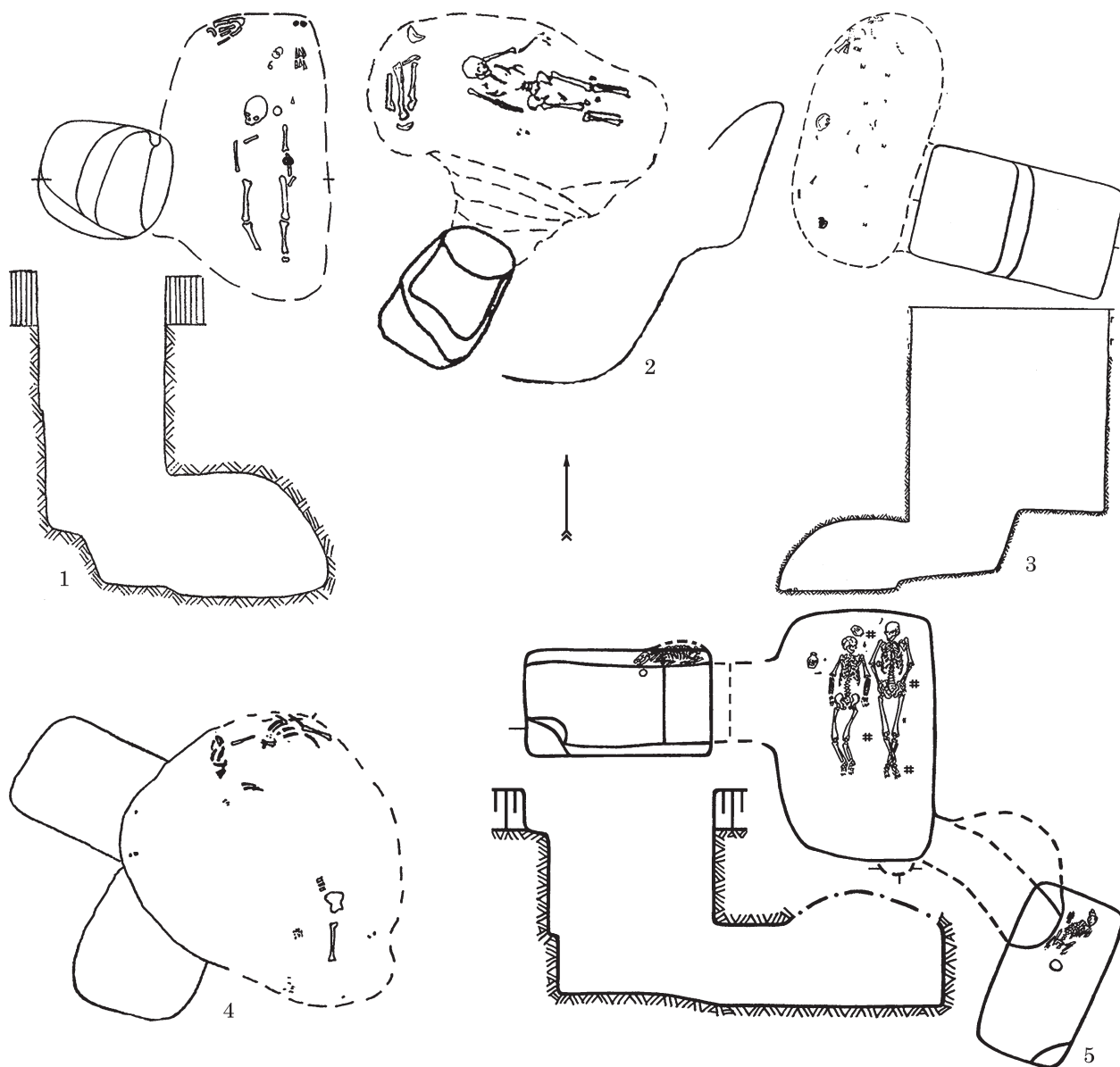
серед катакомб (загалом 33 могили). Представлений двома варіантами.

Варіант 1 (2/1) — бездромосні споруди, налічує 22, які було відкрито в чотирьох групах (крім Подоння): в Степу — 12 (рис. 6: 3), в Криму — шість (рис. 6: 2), в Подністров'ї — одна, в Лісостепу — три. Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: $1,0\text{--}2,8 \times 0,8\text{--}1,5$ м при глибині $0,95\text{--}3,7$ м. Поховальні камери, як правило, прямокутні або трапецієподібні в плані, їх параметри: $1,6\text{--}4,5 \times 0,8\text{--}2,6$ м при глибині $0,9\text{--}4,2$ м. Мінімальні розміри має основна могила з Кримської групи — єдине поховання в кургані біля с. Фрунзе — його вхідна яма розмірами $0,6 \times 0,7$ м при глибині $1,0$ м; камера — $2,05 \times 1,33$ м при глибині $2,1$ м (рис. 6: 1), що датується кінцем 5 — початком 4 ст. до н. е. Максимальні розміри має основна могила з Лісостепової групи — п. 1 кургану 1 біля с. Не-

стерівка — його вхідна яма розмірами $2,4 \times 2,7$ м при глибині $7,0$ м; камера — $3,3 \times 3,2$ м при глибині $7,1$ м, датовано кінцем 4 ст. до н. е. Більшість могил (12) є основними в курганах, п'ять — бокові, лише чотири є впускними і позиція однієї кримської могили не визначена. Загалом хронологія могил цього варіанту цілком вкладається в 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (2/2) — дромосні споруди, репрезентовані 11 могилами, які походять з двох груп: Степової (10) та Лісостепової (1). Від попереднього варіанту їх відрізняє наявність коридору (часто маловиразного) між вхідною ямою та поховальною камерою (рис. 6: 4—5). Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: $1,5\text{--}3,5 \times 0,75\text{--}2,0$ м при глибині $0,65\text{--}5,7$ м. Дромоси переважно підпрямокутної в плані форми розмірами $0,65\text{--}1,8 \times 0,25\text{--}1,65$ м. Поховальні камери прямокутні або трапецієподібні в плані,

Рис. 7. Поховання в катакомбах, тип 8, варіанти: 1 — с. Чкалове, курган 42, поховання 2; 2 — мог. Мамай Гора, курган 85, поховання 6; 3 — с. Башмачка, курган 8, поховання 1; 4 — мог. Мамай Гора, курган 6, поховання 3; 5 — с. Глине, курган 9, поховання 1

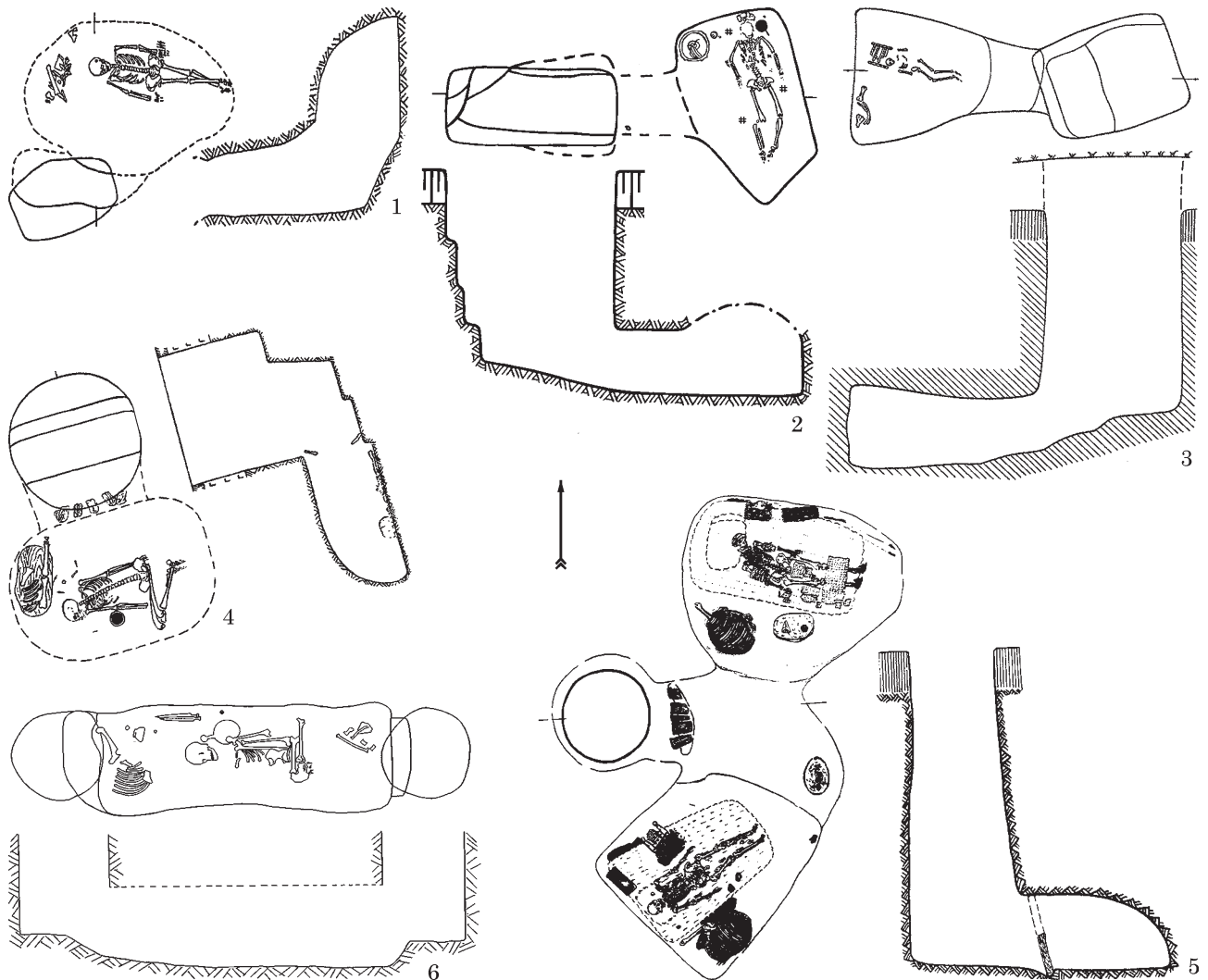
їх параметри: $1,9\text{--}3,7 \times 1,1\text{--}2,1$ м при глибині $1,15\text{--}4,35$ м. Серед могил сім є основними в курганах і чотири — боковими. Загалом могили цього типу дещо більшого розміру, час їх побутування визначається серединою 5 — 4 ст. до н. е.

Тип 8 (3) — камерні споруди поперечного типу, коли довгі вісі вхідної ями і камери розташовані перпендикулярно одна до одної чи під певним кутом. Цей тип виявився найбільш численним серед катакомб (загалом 36 могил). Представлений п'ятьма варіантами.

Варіант 1 (3/1) — бездромосні споруди, які походять з однієї Степової групи. Їх всього дві: бокова — п. 2 кургану 17 біля с. Чкалове гр. Чортотлика (вхідна яма — $1,2 \times 1,1$ м при глибині 0,7 м, камера — $2,6 \times 0,5$ м при глибині 0,85 м) (рис. 7: 1) і впускна — п. 4 кургану 5 біля с. Кут (вхідна яма — $1,6 \times 0,4$ м при гли-

бині 1,5 м, камера — $2,45 \times 1,4$ м при глибині 2,0 м). Обидві могили датовані 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (3/2) — дромосні споруди, які походять з двох груп: Степової (п'ять) та Подністрівської (22, причому з одного могильника біля с. Глине). Від попереднього варіанту їх відрізняє наявність коридору між вхідною ямою та поховальною камерою (рис. 7: 2). Вхідні ями здебільшого прямокутної форми, їх параметри коливаються у таких межах: $1,2\text{--}3,3 \times 0,8\text{--}2,3$ м при глибині $1,3\text{--}3,3$ м. Дромоси переважно підпрямокутної в плані форми, розмірами $0,4\text{--}1,7 \times 0,6\text{--}2,5$ м. Поховальні камери прямокутні або трапецієподібні в плані, їх параметри: $1,95\text{--}3,4 \times 0,8\text{--}2,5$ м при глибині $1,2\text{--}7,9$ м. Серед цих могил 18 є основними в курганах, шість — боковими і три — впускними. Могили Степової групи датуються серединою 4 — 4 ст. до

Рис. 8. Поховання в катакомбах, *тип 9: варіант 1:* 1 — с. Ювілейне, курган 3, поховання 3; *варіант 2:* 2 — с. Глине, курган 103, поховання 1; *тип 10:* 3 — с. Балки, уроч. Носаки, курган 14, поховання 2; *тип 11: варіант 1:* 4 — с. Башмачка, курган 13, поховання 2; *варіант 2:* 5 — с. Зелене, курган 2, поховання 3; *варіант 3:* 6 — с. Привільне, курган 20, поховання 1

н. е., в той час як в Подністровській групі значно пізніше — в межах 3—2 ст. до н. е.

Варіант 3 (3/3) — споруди, камери яких зміщені в бік щодо довгих осей вхідних ям (рис. 7: 3). Найвні в двох групах: Степовій (три) та Подністровській (дві), серед яких дві є основними, одна бокова і дві впускні. В Степовій групі побутували бездромосні могили з такими параметрами: вхідна яма — 1,1—1,8 × 0,7—1,0 м при глибині 1,95—3,2 м; камера — 2,3 × 1,15—1,4 м при глибині 2,1—3,2 м. Могили Подністровської групи дромосні з такими параметрами: вхідна яма — 1,4—2,4 × 0,9—2,0 м при глибині 2,45—4,02 м; дромос — 0,15—0,7 × 0,7—1,5 м; камера — 1,35—2,7 × 0,85—1,85 м при глибині 2,35—4,0 м. Степові могили датовані в межах 4 ст. до н. е., Подністровські — 3—2 ст. до н. е.

Варіант 4 (3/4) — споруда з двома вхідними ямами, довгі вісі яких розташовані перпендикулярно одна до одної. Репрезентований єдиною впускною могилою зі Степової групи — п. 3 кургану 6 могильника Мамай Гора біля с. Ве-

лика Знам'янка (рис. 7: 4). Має такі параметри: вхідна яма 1 — 1,05 × 1,2 м при глибині 1,8 м; вхідна яма 2 — 0,9 × 1,5 м при глибині 1,5 м; камера — 2,05 × 2,55 м при глибині 1,9 м. Датовано 4 ст. до н. е.

Варіант 5 (3/5) — дромосна споруда з двома вхідними ямами, розташованими по обидва боки від камери. Репрезентований єдиним похованням з Подністровської групи — п. 1 кургану 9 біля с. Глине (рис. 7: 5). Має такі параметри: вхідна яма № 1 — 2,0 × 1,2 м при глибині 2,5 м; дромос — 0,7 × 1,05 м; камера — 2,85 × 1,7 м при глибині 2,5 м; вхідна яма 2 — 2,0 × 1,1 м при глибині 2,7 м; дромос — 1,4 × 1,1 м. Датовано четвертою чвертю 3 ст. до н. е.

Тип 9 (5) — камерні споруди поперечного типу, довгі вісі вхідних ям і камери яких розташовані під певним кутом. Цей тип представлений двома варіантами.

Варіант 1 (5/1) — бездромосна споруда, яка походить з Степової групи — впускне п. 3 кургану 3 біля с. Ювілейне (рис. 8: 1). Має такі па-

раметри: вхідна яма — $1,2 \times 0,8$ м при глибині $2,4$ м; камера — $2,4 \times 1,5$ м при глибині $2,4$ м. Датовано 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (5/2) — відрізняється наявністю дромоса (рис. 8: 2). Включає вісім могил, що походять із двох груп — Степової (одна) та Подністровської (сім), п'ять з яких є основними і три боковими в курганах. Параметри могил коливаються в таких межах: камери — $1,9\text{—}2,4 \times 0,85\text{—}1,5$ м при глибині $1,05\text{—}7,55$ м; дромос — $0,5\text{—}4,4 \times 0,6\text{—}3,3$ м; камера — $1,5\text{—}2,75 \times 1,0\text{—}3,3$ м при глибині $1,8\text{—}8,1$ м. Степова могила датована 4 ст. до н. е., Подністровські — 3—2 ст. до н. е.

Тип 10 (6) — могили з камерою, виведеною з кута вхідної ями (рис. 8: 3). Включає три могили, що походять із двох груп — Степової (дві) та Подністровської (одна), всі є боковими в курганах. Параметри могил коливаються в таких межах: вхідна яма — $1,45\text{—}2,9 \times 0,9\text{—}2,1$ м при глибині $1,9\text{—}7,25$ м; камера — $1,0\text{—}2,9 \times 0,8\text{—}2,7$ м при глибині $1,85\text{—}8,1$ м. Степові могили датовані 4 ст. до н. е., Подністровська — четвертою чвертю 3 ст. до н. е.

Тип 11 (10) — об'єднує могили з округлими вхідними ямами, що походять зі Степової групи. Цей тип представлений трьома варіантами.

Варіант 1 (10/1) — могили з камерами підбійного (поперечного) типу (рис. 8: 4). Включає шість основних могил (в тому числі одну ґрунтову). Параметри могил коливаються в таких межах: вхідна яма — діаметр $1,2\text{—}1,6$ м при глибині $1,2\text{—}3,0$ м; камера — $1,85\text{—}2,7 \times 1,2\text{—}1,8$ м при глибині $1,4\text{—}3,3$ м. Датовані в межах четвертої чверті 5 — 4 ст. до н. е.

Варіант 2 (10/3) — єдина метеликоподібна дромосна споруда з двома камерами підбійного типу (рис. 8: 5), основна в кургані. Має такі параметри: вхідна яма діаметром $1,6$ м при глибині $4,08$ м, дромос — $1,75 \times 1,4$ м; камери — $1,8\text{—}2,4 \times 2,0$ м при глибині $4,3$ м і $2,75 \times 2,0$ м при глибині $4,3$ м. Датовано в межах першої половини — другої чверті 4 ст. до н. е.

Варіант 3 (10/4) — єдина споруда поздовжнього типу з двома вхідними ямами, влаштованими під протилежними короткими стінками камери (рис. 8: 6), основна в кургані. Має такі параметри: вхідні ями діаметром $0,9$ м при глибині $2,3\text{—}2,4$ м, камера — $3,14 \times 1,2$ м при глибині $2,68$ м. Датовано 4 ст. до н. е.

Огляд могил показав, що найбільша їх варіабельність властива Степовій групі, на другому місці йде Подністров'я, значно поступаються їм Кримська та Лісостепова групи (маючи приблизно однакові показники), де камерні споруди репрезентовані одиничними типами і превалюють прості ями. Подоння виділяється в цьому відношенні наявністю лише двох типів могил в ямах. На думку Ю.В. Болтрика, строкатість та складність поховальних споруд скіфів віддзеркалює розвинуту систему со-

ціальних прошарків в їх кочовій імперії (Болтрик 2002, с. 252). Це цілком справедливо і для поховальних споруд амазонок.

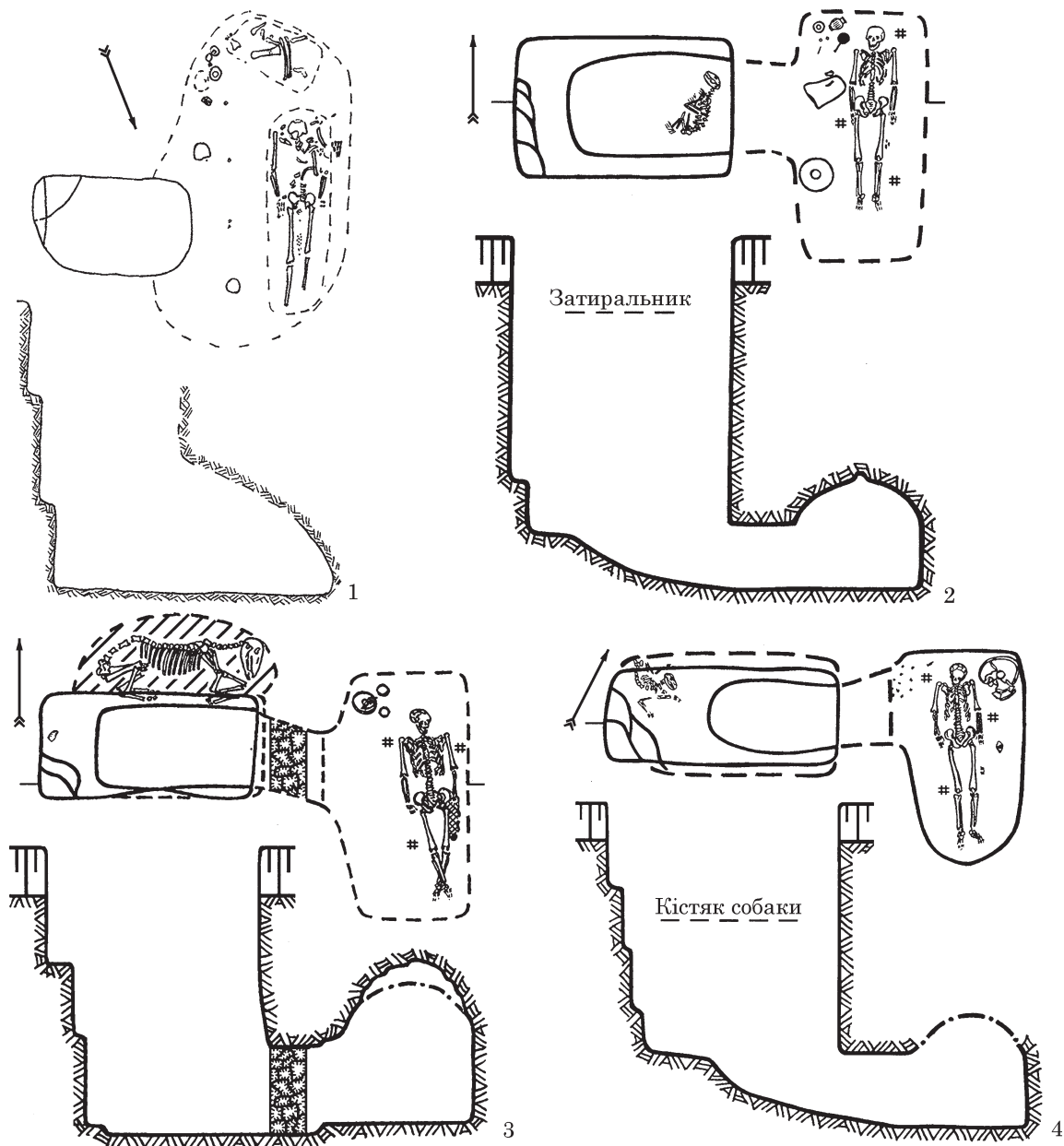
Конструктивні особливості могил. В конструкції поховальних комплексів амазонок простежуються певні риси і деталі, характерні, з одного боку, для скіфської будівельної традиції загалом, а з іншого, для різних регіональних груп. Зупинюся на декотрих з них.

Ґрунтові сходинки у вхідній ямі, від однієї до кількох, є звичайним елементом споруди, хоча і не обов'язковим. Зазвичай їх влаштували вздовж однієї стінки навпроти входу в камеру (Ольховский 1991, с. 29). Така схема розташування добре відома в камерних могилах майже всіх регіональних груп (приміром, с. Мар'ївка к. 6, п. 2; с. Червоний Поділ к. 2, п. 2; с. Софіївка к. 34, п. 1; с. Новотроїцьке к. 7, п. 1; с. Нестерівка к. 1, п. 1; с. Старе к. 15, п. 1 і багато інших; рис. 5: 1—2, 5; 7: 1—3). Зрідка зустрічається комбінація поздовжніх та кутових (с. Мала Терновка к. 8, п. 2; с. Глине к. 5, п. 1; могильник Мамай Гора к. 16, п. 1; рис. 8: 2; 9: 1) або поздовжніх і поперечних сходинок (уроч. Носаки к. 14, п. 2; с. Володимирівка к. б. н., п. 2; рис. 8: 3).

Кутовий принцип розташування сходинок у вхідних ямах (від однієї до чотирьох) відзначений в 34 випадках в могильнику біля с. Глине. Серпантинна схема влаштування спуску (рис. 9: 2—4) не є характерною ані для скіфських могил регіону Подністров'я більш раннього часу (Синика 2007, с. 16), ані для скіфських могил загалом. Одиничні аналогії відомі в синхронних курганах Тіраспольщини, в тому числі в похованні воїна в кургані 289 біля с. Чобручі (Мелюкова 1962, с. 130). Очевидно, зазначений конструктивний елемент притаманний саме могильнику біля с. Глине (Фіалко 2017, с. 211).

Поздовжні виїмки в дні вхідної ями (рис. 9: 2—4) простежено у 27 могилах амазонок могильника поблизу с. Глине. Цей елемент, як і утворені в результаті його спорудження уступи уздовж стін, розцінюється авторами розкопок як технологічний (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 701). В масиві поховань амазонок відомо лише два схожих випадки: в Криму в похованні 2 кургану б. н. біля с. Володимирівка і в Лісостепу в похованні 2 кургану 16 біля с. Богданівка. Серед скіфських пам'яток подібна будівельна манера оформлення входів не практикувалася.

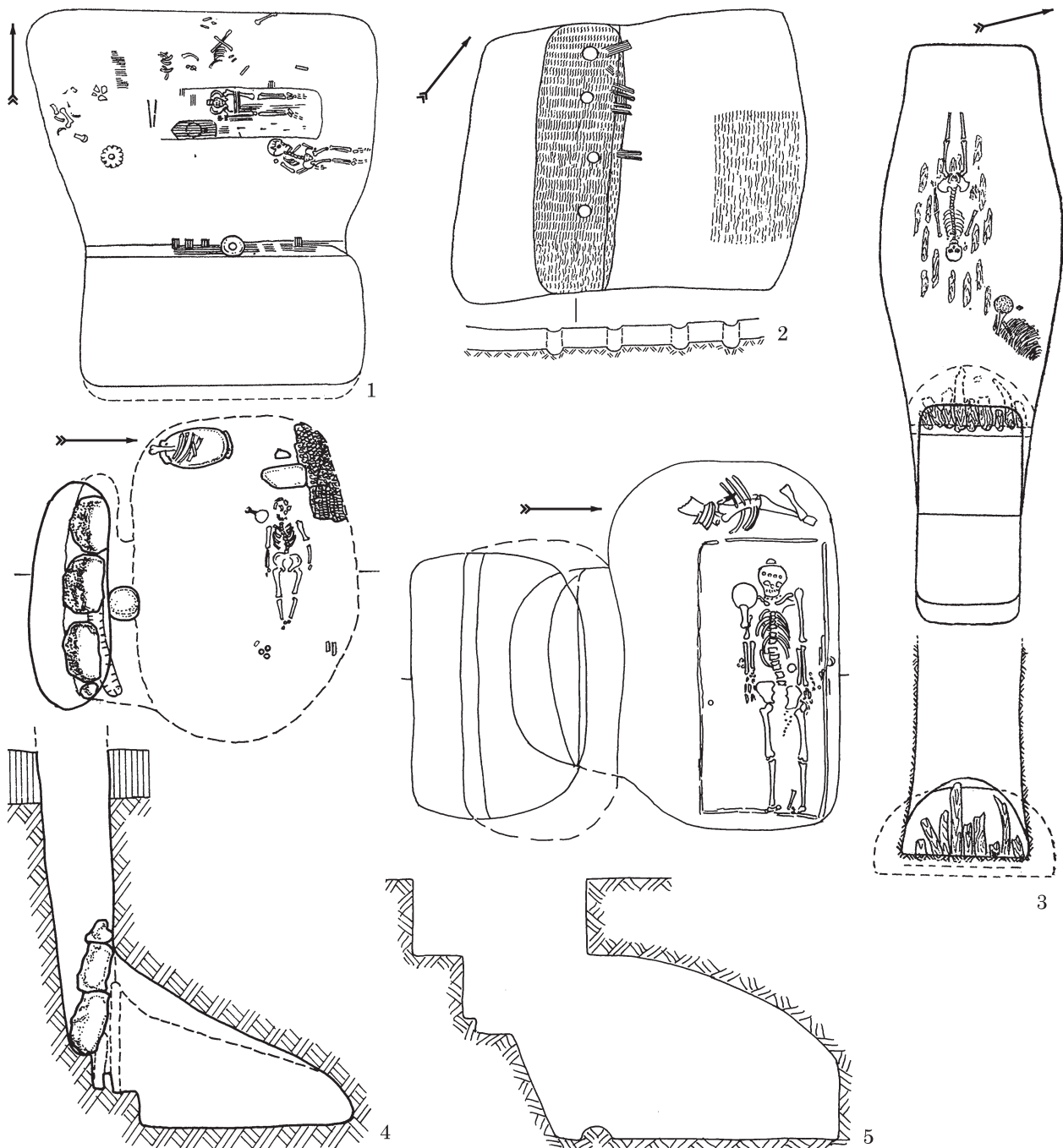
Перекриття входу до камери або дромосу ізолювало простір, відведений безпосередньо для небіжчика в камерних могилах. Різного роду заслони або заклади простежені в 38 % поховань амазонок. Найбільше їх у Степовій групі (60), де відмічається і найбільша варіабельність цих конструктивних елементів в залежності від використаного матеріалу: кам'яна кладка або забутовка (31 випадок;

Рис. 9. Кутовий принцип розташування сходинок у вхідній ямі поховання: 1 — могильник Мамай Гора, курган 16, поховання 1; 2—4 — с. Глине (2 — курган 23, поховання 1; 3 — курган 3, поховання 1; 4 — курган 41, поховання 2)

рис. 4: 1—2; 5; 7: 5), *дерев'яний дощатий* або *колодяний заслон* (рис. 10: 1—3), іноді в якості такого щита використовували борти возу (приміром, в п. 1 к. 13 групи БОФ біля м. Покров, де поклали і колеса). У двох випадках (п. 2 к. 12 уроч. Носаки та п. 3 к. 5 біля с. Зелене) заслін був *комбінованим* — кам'яний заклад, посилений дерев'яним щитом. В останньому випадку він був *потрійним* — подвійний дерев'яний щит з боку вхідної ями посилювали плити кам'яного закладу (рис. 10: 4). В двох випадках за перекриття правили легкі *плетені мати*: в п. 2 к. 84 біля с. Вищитарасівка з очерету; в п. 1 к. 11 групи БОФ біля м. Покров — з лубу. Часто для фіксації заслона в долівці робили невеличку *канавку* або *поріжок* (рис. 10:

4, 5). В Подністровській групі дві могили мали перекриття з каменю: в одному випадку (п. 8 к. 2 біля с. Миколаївка) вхід в камеру затушили кам'яною кладкою, перекритою ззовні чотирма вертикальними плитами (рис. 4: 2), а в іншому (п. 3 к. 13 біля с. Бутори) камінням щільно заклали всю вхідну яму. Неординарні для цього регіону перекриття виявлені в двох могилах некрополя біля с. Глине. В п. 1 к. 3 вхід в дромос закривала сирцева кладка, з боку вхідної ями вкрита ангобом (рис. 11: 2); в п. 1 к. 45 заклад складався з п'ятьох горизонтально покладених колод (рис. 11: 3). Якщо заклади з колод характерніші для Східноєвропейського лісостепу, то сирцеві взагалі вкрай рідкісні для комплексів Північного Причорномор'я — їх відомо не біль-

Рис. 10. Перекриття входів до поховальних камер: 1 — м. Покров, гр. БОФ, курган 13, поховання 1; 2 — м. Покров, гр. БОФ, курган 11, поховання 1; 3 — с. Шолохове, курган 16, поховання 1; 4 — с. Зелене, курган 5, поховання 3; 5 — с. Мар'ївка, курган 6, поховання 2

ше 30 (Ольховский 1991, с. 30—31; Гребенников 2008, с. 152).

В Криму зафіксовано чотири варіанти перекриття входу до камери: два випадки з кам'яним перекриттям і два неординарні варіанти заслонів. У дитячому похованні 2 кургану поблизу с. Володимирівка вхід до камери щільно перекривала кам'яна плита, посилена глиняною обмазкою, а в похованні 4 підлітка цього ж кургану вхід забили глиняною пробкою, підсиливши її потужною (до 0,28 м) глиняною обмазкою. У кургані 3 поблизу с. Вишнівка вхід до камери перекрили трьома амфорами (рис. 11: 4).

Відносно Подоння і Лісостепу можна говорити лише про застосування дерева в облаштуванні дому мертвих. Йдеться переважно про поховання в ямах. Певні дерев'яні деталі мали, відповідно, дев'ять (22 %) та 21 (75 %) могили, при цьому жодного разу не було зафіксовано вживання каменю. Ця обставина підтверджує тезу про те, що природний компонент в тому чи іншому вигляді слугує матеріальною основою створення поховальної споруди і впливає на її форму. До того ж, в будь-якому суспільстві існують усталені типи поховальних споруд, закріплені місцевими традиціями (Мельник

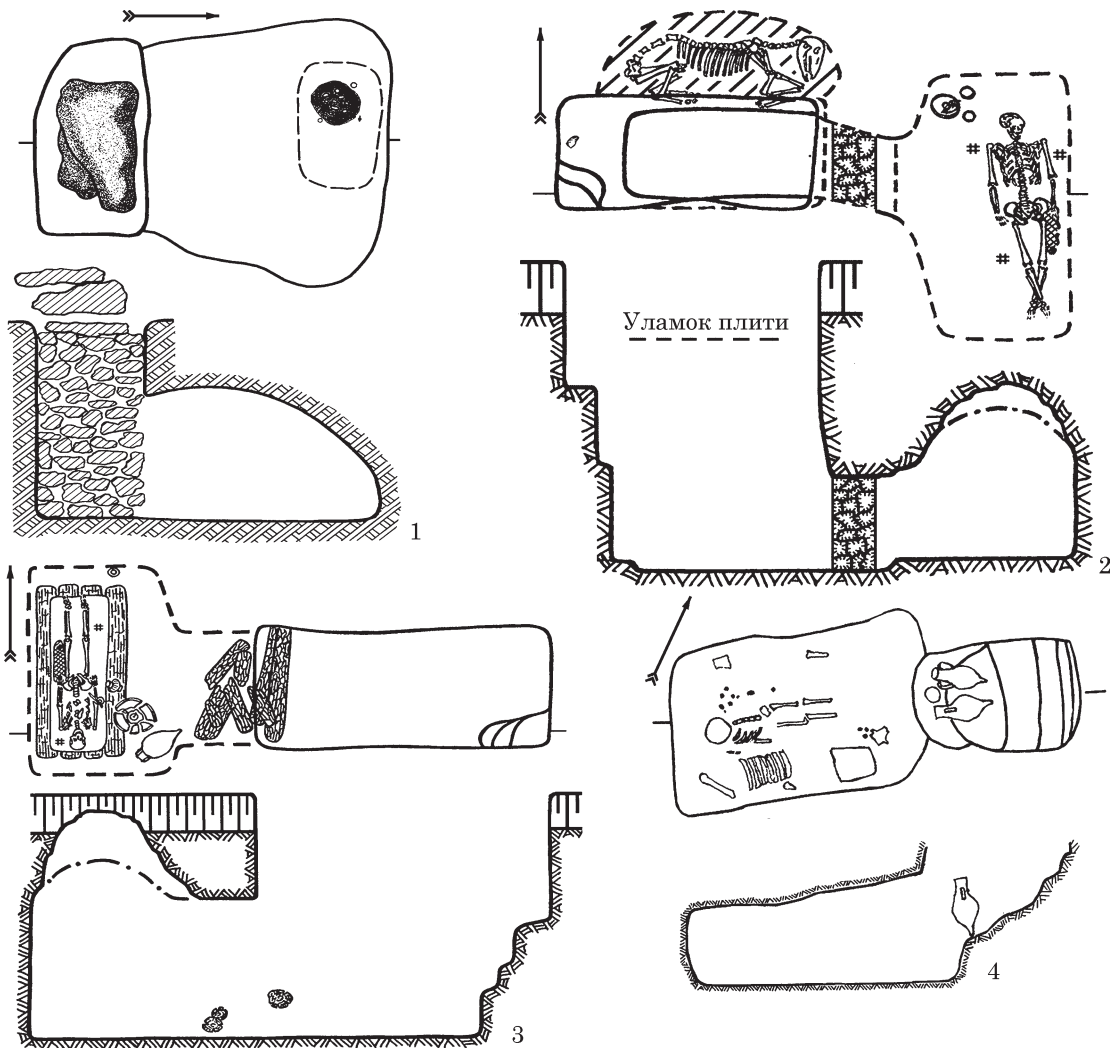

Рис. 11. Варіанти перекриття входу до камери: 1 — с. Бутори, курган 13, поховання 3; 2 — с. Глине, курган 3, поховання 1; 3 — с. Глине, курган 45, поховання 1; 4 — с. Вишнівка, курган 3, поховання 1

2016, с. 284). Виокремлюється кілька варіантів конструктивних елементів з дерева.

1. *Перекриття ями по верху* (накат, іноді визначене як дах) — с. Турія к. 463, п. 1; с. Журавка к. 423, п. 1; м. Шпола к. 236, п. 1; уроч. Холодний Яр к. 20, п. 3; к. 26, п. 3 (на дерев'яних стовпах); с. Поділля к. 3, п. 3 (плахи перекриті очеретом); с. Гришківка к. 25, п. 2.

2. *Склеп із стовбовими конструкціями та перекриттям* — с. Журавка к. 406, п. 1; с. Макіївка к. 1, п. 1; к. 454, п. 1; уроч. Холодний Яр к. 28, п. 1; с. Бобриця к. 35, п. 1; с. Трипілля к. 1, п. 1.

3. *Облицювання стін деревом часто з перекриттям по верху* — с. Журавка к. 447, п. 1 або без перекриття — с. Кусторівка к. 2, п. 4; с. Старий Мерчик к. 9, п. 2; с. Дуровка к. 16, п. 1; с. Девиця к. 6, п. 1; с. Горки к. 12, п. 1; с. Колбино к. 5, п. 1 та ін. (Пузикова 2001; Савченко 2001; Гуляев, Шевченко 2017; Фіалко 2019).

Ще одна могила — с. Стеблів к. 13, п. 1 — в дні мала чотири ямки від стовпової конструкції, яка, ймовірно, підтримувала дах. Відповід-

но, це поховання можна віднести до групи поховань з дерев'яними конструкціями першого варіанту (Фіалко 2019, с. 85).

Заслони розглядаються як засіб захисту підземних приміщень від попадання в них ґрунту при засипці вхідних ям (Ольховский 1991, с. 30; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 702). Не виключаючи утилітарного призначення цього елемента, цілком можливо, що щільний кам'яний або сирцевий заклад міг виступати варіантом ритуалу знешкодження небезпечного небіжчика.

Не можна оминати і такий елемент поховальної церемонії як *ритуальне спалення дерев'яних конструкцій*. Явні сліди цього обряду простежено в двох комплексах — с. Журавка к. 406 (дерев'яний склеп із слідами часткового спалення); с. Бобриця к. 35 (спалений дерев'яний склеп). Ще в одному кургані — с. Гришківка к. 25 під насипом зафіксовані сліди кострища. Ця риса поховального обряду має регіональний характер (Фіалко 2019, с. 87).

Організація та облаштування внутрішнього простору могил. Відзначаю декілька

моментів. *Ніші*, вирубані в стінках на рівні або вище долівки камери, зафіксовані в двох групах — Степовій та Подністровській. В Степовій групі в двох випадках — с. Водославка к. 5, п. 3 (0,8 × 0,3 м) та с. Червоний Поділ к. 2, п. 2 (1,1 × 0,4 м) — лежала напутня м'ясна їжа. В Подністровській групі в шести випадках (причому всі в одному могильнику біля с. Глине): в трьох з них (к. 12, п. 1; к. 13, п. 1; к. 67, п. 4), невеличких за розмірами (0,1—0,25 × 0,15—0,3 м), на склепіннях і стінах залишилися сліди кіптяви від палаючих світильників; одна (к. 24, п. 1) розмірами 0,35 × 0,4 м, містила м'ясну напутню їжу, і дві (к. 9 п. 1 і к. 33 п. 2) розмірами, відповідно, 0,4 × 0,85 і 0,6 × 0,5 м виявилися порожніми (рис. 7: 5). У той час як приклади використання ніш для розміщення заупокійної їжі і напоїв в пам'ятках Північного Причорномор'я 5 — першої чверті 3 ст. до н. е. добре відомі (Мелюкова 1962, с. 126; Бидзиля і др. 1977, с. 91; Гудкова і др. 1984, с. 101; Андрух, Тоцев 1999, с. 155; Андрух 2001, с. 32, 98, 136, 138; Mateevici, 2007, cat. 164; Кац 2007, с. 430; Тельнов, Четвериков, Сеника 2016, с. 702—703), розміщення освітлювальних приладів в них належить до незвичних.

Дизайн стін і стелі вдалося зафіксувати в кількох могилах. Традиційною для більшості скіфських усипальниць, і особливо степових, є наявність вертикальних заглиблених слідів від знарядь праці, використаних при будівництві. Це актуально і для могил амазонок (приміром, курган 13 поховання 2 гр. БОФ; к. 21, п. 1 Нікопольського курганного поля; к. 14, п. 2 уроч. Носаки, с. Зелене к. 2, п. 3 та інші). На цьому фоні виділяються випадки *загладжування поверхні стін і склепіннь* приміщень. В Лісостеповій групі цей прийом відзначено, приміром, в камері п. 1 к. 1 біля с. Нестерівка (Назаров, Скорый 2019). В Подністровській групі його відзначено лише в могильнику біля с. Глине в 34 могилах войовниць, в 20 з яких заглажені стіни вхідних ям, в 10 — поверхні вхідних ям і камер, в двох — тільки камер, ще в двох — стіни і склепіння всіх приміщень, включаючи дромос. Такий прийом не є характерним для скіфських пам'яток інших територій (Фіалко 2017, с. 211).

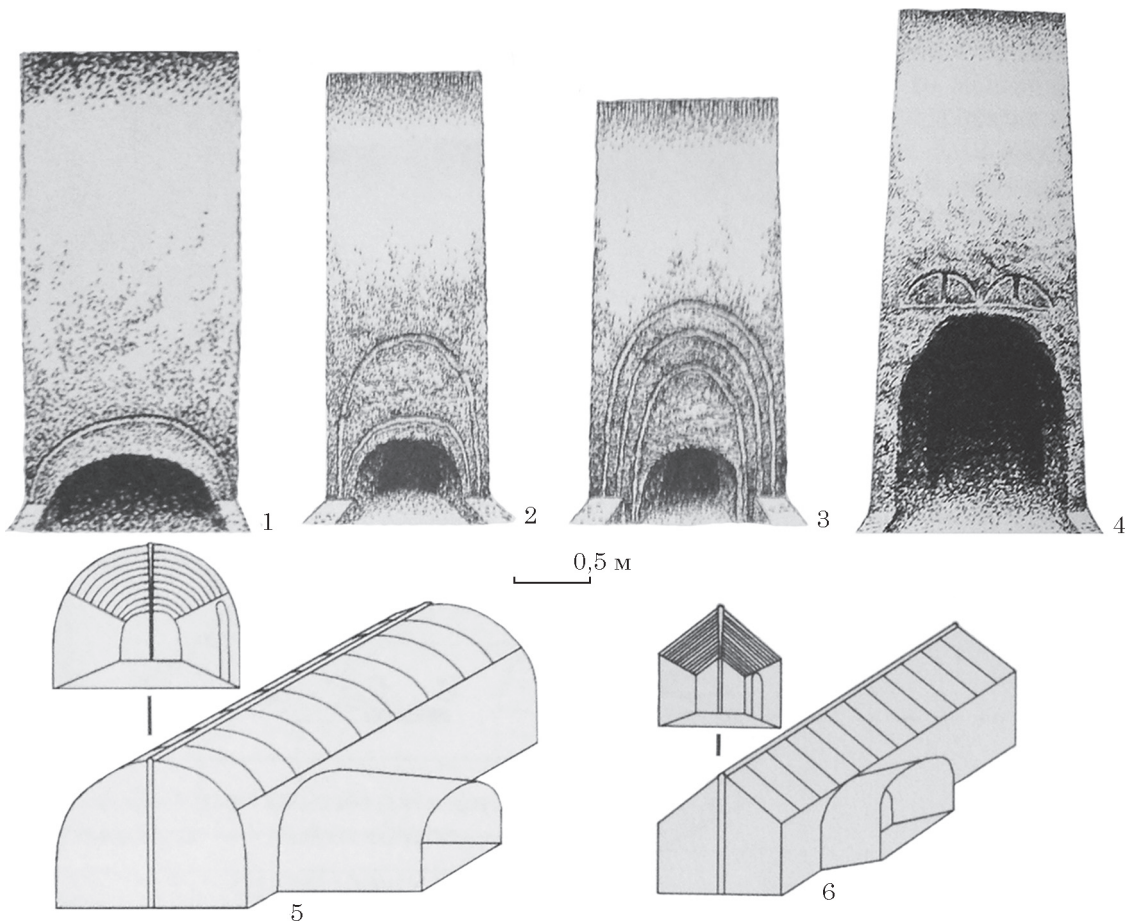
Вирізняється ще кілька варіантів оздоблення внутрішніх поверхонь поховальних споруд. Серед них *облицювання стін* різними матеріалами. Для могил в ямах двох груп відзначається облицювання стін *дерев'яними дошками* — поховання могильників біля сіл Колбино, Тернове, Дуровка в Подонні та п. 1 к. 447 біля с. Журавка в Лісостеповій групі. В останній групі — в похованні 1 кургану і біля м. Городище — стіни вхідної ями і підбою були обкладені *очеретом*. В той же час в Степовій групі зафіксовано два випадки *драпірування стін* камери. В п. 9 к. 7 біля с. Кут на стінах збереглися залишки циновки, закріплених

дерев'яними кілочками. А в п. 2 к. 12 біля с. Балки драпіровку камери закріпили двома парами цвяхів, яких було вбито в стінки на висоті 0,8 і 1,4 м від долівки.

До числа оригінальних художніх прийомів належать *різні орнаменти*, відмічені в могильнику біля с. Глине. У 10 випадках гирло дромоса прикрашав контурний малюнок у вигляді одинарної (к. 28, п. 1; к. 31, п. 1; к. 46, п. 3; к. 104, п. 1; к. 113, п. 1), подвійної (к. 86, п. 1) або потрійної дуги (к. 26, п. 1; к. 91, п. 2), і більш складний у вигляді дуги з трикутником зверху (к. 54, п. 3) або парою сегментів (к. 33, п. 2; рис. 12: 1—4). Аналогічний декор не відомий в інших скіфських некрополях. Вважається, що ці малюнки несли подвійне навантаження: з одного боку, виступали як сакральний знак, що маркує перехід в інший світ; з іншого — як імітація полога, який закривав вхід до житла (Тельнов, Четвериков, Сеника 2016, с. 707—712). Крім того, склепіння і стіни камери і дромоса прикрашав врізаний орнамент з вертикальних і горизонтальних смуг, що перетинаються, який імітує каркасну конструкцію житла. В такий спосіб орнаментовано 10 камер войовниць (к. 3, п. 3; к. 23, п. 1; к. 24, п. 1; к. 26, п. 1; к. 31, п. 1; к. 54, п. 3; к. 57, п. 1; к. 86, п. 1; к. 91, п. 2; к. 95, п. 1) з 30 в могильнику. Розрізняються два варіанти оформлення зводу — у вигляді округлої (7) або трикутної (3) арки (рис. 12: 5, 6), що відповідають двом типам жител, відповідно, типу кибитки або споруди з двосхилим дахом (Сеника, Тельнов 2014), які використовувалися скіфами Нижнього Дністра з кінця 4 до початку 2 ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Сеника, 2016, с. 712—723). В інших регіонах такий декор могил зустрічається вкрай рідко. Наприклад, в Степовій групі можна згадати лише один випадок — п. 1 к. XIX Рогачицького курганного поля. У центрі склепіння камери тут був зроблений глибокий поздовжній жолоб з виступаючими за межі стінок кінцями у вигляді заглиблень у місцях переходу стінок в склепіння, які імітують двосхилий дах кибитки з коньком. В Лісостеповій групі в п. 1 к. 447 біля с. Журавка по дерев'яній стелі були зроблені жолоб і візерунчастий карниз, оштукатурені глиною.

Серед незвичного **оформлення підлоги** згадаю к. 1 поблизу с. Камкалі з Кримської групи, де в камері поховання Б було покриття з морських мушель. Цей елемент пов'язаний з регіональними традиціями (Фіалко 2018, с. 70). Ще в шести могилах Степової групи згадується крейдяна підсипка. Долівку двох поховань Лісостепової групи (п. 1 к. 1 біля с. Макіївка та п. 2 к. 9 біля с. Старий Мерчик) було вкрито корою.

Варто зупинитися і на **деталях інтер'єру**, і, перш за все, на *облаштуванні поховального ложа*. Підстилки з різноманітних матеріалів зафіксовані в 79 могилах амазонок (що дорів-

Рис. 12. Оформлення внутрішнього простору поховальних споруд могильника біля с. Глине: *врізний орнамент над гирлом дромосу*: 1 — курган 46, поховання 3; 2 — курган 86, поховання 1; 3, 6 — курган 91, поховання 2; 4 — курган 33, поховання 2; *варіанти реконструкції поховальних камер*: 5 — курган 24, поховання 1 (за: Тельнов, Четвериков, Синика 2016)

ное 26 %). Переважають рослинні (іноді вказується, що це очеретяні і луб'яна) — їх 53 в Степовій (27), Кримській (3) та Дністровській (23) групах. Серед органічних зазначаються також п'ять шкіряних (в Подонні), вісім повстяних (одна в Степу і сім в Подністров'ї) і 11 зі шкіри тварин (в Подністров'ї). Часто підстилки були дво- або тришарові з різних матеріалів. У 21 випадку присутні дерев'яні конструкції — настили або ложа і гробовища. *Настили* з тонких дощок або жердин поклали в 14 могилах (10, в тому числі і чотири решітчастих, в Степу; два в Подністров'ї і один в Подонні). *Гробовища* збереглися в шести могилах (п'ять в Степу і одне в Лісостепу) двох видів — коритоподібні (приміром, к. 30, п. 1 групи Чортomla; к. 15, п. 1 біля с. Золота Балка) та тонкостінні дощаті (к. 6, п. 2 біля с. Мар'ївка; к. 11, п. 2 біля с. Львова). Єдиний дерев'яний *саркофаг* походить з к. 2 групи Три Брата в Криму. Зазвичай дерев'яні ложа вкривали різними підстилками.

Оригінальним є ложе, зафіксоване в могилі 24 Скелянського могильника. Тут в ізнїжжі було зроблено своерідну *грунтову подушку*, завдяки якій стопи ніг жінки були підняті на

30 см над рівнем підлоги камери. Цей додатковий елемент спорудили вже після організації простору могили (ймовірно, в процесі похоронної церемонії), оскільки наконечник списа, покладений на підлогу, виявився перекритим і «придавленим» шаром глини. Вірогідно, спорудження підніжної подушки було обумовлено певною фізичною вадою жінки (не виключено, що бойовим пораненням нижніх кінцівок; Фіалко 2013, с. 217, рис. 7: 1). Аналогічні конструкції в могилах амазонок не відомі.

Ложа небіжчиць в 11 могилах доповнили *подушками* — в одному випадку з морської трави (к. 22, п. 2 біля с. Виноградне), в дев'яти з рослинним, скоріше трав'яним, наповненням (п'ять в Степу, дві в Криму, дві в Подністров'ї). Тут доречно зупинитися на улаштуванні та оформленні ложа в обох камерах центрального поховання к. 2 біля с. Зелене. Його склали *матрац* та подушка із рослинним наповненням. При цьому відмічається майже повна тотожність чоловічого та жіночого ложа (включаючи кольорове рішення — смугастий синьо-білий матрац та червона подушка). Таке оформлення смертного одра зафіксовано у скіфів вперше (Фіалко 2015, с. 147), хоча вико-

ристання різного роду аксесуарів з органічних матеріалів в похоронному ритуалі (підстилок, помостів, подушок та ін.) добре відоме на теренах Північного Причорномор'я (Ольховський 1991, с. 155—156).

Про використання *меблів* в похованнях, через пограбування комплексів та погану збереженість речей з органічних матеріалів, інформації обмаль. Лише в одному випадку (п. 2 к. 14 в уроч. Носаки) йшлося про рештки дерев'яної «підставки». Цей виріб у вигляді квадратної рамки з шириною сторін 0,46 м, складався з двох поздовжніх і восьми поперечних планок, скріплених між собою. За описом, він був розташований під черепом (Бидзиля і др. 1974, с. 50—53; 1977, с. 155, рис. 41). Замалі розміри предмету і щільне розташування його елементів дозволили припустити, що в даному випадку йдеться про маленький табурет, можливо, покладений в могилу в розібраному стані і використаний в якості підголівника (Болтрик, Фіалко 2013, с. 180, рис. 21). Втім не виключені й інші варіанти тлумачення цієї дерев'яної конструкції.

Доречно тут згадати і знахідку з центральної парної могили кургану 2 біля с. Зелене, від якої добре збереглися три деталі. *Табурет* представляв собою конструкцію з чотирьох монолітних ніжок, верхня частина яких оформлена у вигляді циліндра з округлим верхом, нижня третина — у вигляді багатогранного конуса; з парами прямокутних прорізів для кріплення царги. У кожній перекладині зроблено по три прорізи для кріплення перехресних ременів, на які клали набиту травою подушку. Він мав невеликі розміри — висотою трохи більше 30,0 см, з ймовірними розмірами сидіння 27,0—30,0 × 40,0—45,0 см (Болтрик, Фіалко 2013, с. 178—179). Обидві речі походять зі Степової групи. Зазвичай предмети меблів у скіфів призначалися чоловікам. Однак, з середини 5 ст. до н. е. вони поступово входять в ужиток скіф'янок, в тому числі і амазонок.

Тут доречно згадати і *освітлювальне приладдя*. Перш за все, йдеться про *світильники*, які були зафіксовані лише в Подністров'ї, в єдиному могильнику біля с. Глине. Серед них один бронзовий (п. 1 к. 31); один гончарний (п. 2 к. 33) і решта сім є ліпними (п. 1 к. 10; п. 2 к. 14; п. 1 к. 23 та інші).

Зовсім незвичайною знахідкою для матеріального комплексу амазонок є *залізний канделябр* з п. 1 к. 31. Предмет висотою 1,1 м складався з треножної підставки, стрижня і чаші для світильника. Нечисленні знахідки подібних освітлювальних пристроїв відомі в боспорських склепах більш раннього часу і кримських поховальних комплексах (Усть-Альмінському некрополі) 1—2 ст. н. е. (Ростовцев 1914, рис. 38; Puzdrovskij, Zajcev 2004, Abb. 9: 4; Пуздровский 2007, рис. 139: 1, 5, 6; Тельнов, Четвериков, Саника 2016, рис. 422: 4—8). В по-

ховальних пам'ятниках класичної Скіфії такі предмети відсутні.

Наведені вище елементи інтер'єру здебільшого знаходять паралелі в пам'ятках скіфів (Ольховський 1991, с. 33) і вочевидь свідчать про намагання номадів відтворити в похованні прижиттєве помешкання (повіз або домівку).

Отже, наведений аналіз поховальних споруд амазонок засвідчує, що їх могильні комплекси відповідають скіфському регламенту, тобто конструкція наземних і підземних їх елементів жодним чином не виділяється в могильнику. Тут можна говорити лише про регіональні особливості, що проявилися, наприклад, в застосуванні в конструкції каменю або дерева, оригінальному декоруванні внутрішнього простору, використанні тих чи інших органічних матеріалів в облаштуванні «будинку мертвих», характерних, однак, для поховань всіх представників спільноти, яка там мешкала.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. І. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. ІІ. Запорозжє: ЗГУ.
- Андрух, С. І., Тоцев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. І. Запорозжє: ЗГУ.
- Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. В. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17-40.
- Бидзиля, В. И., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П. 1974. *Отчет о раскопках курганных могильников у сел Орлянка, Златополь, Балки, Шмальки, г. Днепрорудный Запорожской обл. в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/10.
- Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный могильник в уроч. Носаки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 61-158.
- Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганные будівництво скіфів у V—IV ст. до н. Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпровсько-Молочанського межиріччя)*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159-210.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.)*. Николаев: Иллион.
- Гудкова, А. В., Тоцев, Г. Н., Фокеев, М. М., Андрух, С. И. 1984. *Отчет о работе Измаильской ново-строечной экспедиции в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/158.
- Гуляев, В. И., Шевченко, А. А. 2017. *Новые курганные могильники скифского времени на Среднем Дону: Горки I и Девица V*. Москва: ИА РАН.
- Кац, В. И. 2007. *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения)*. Боспорские исследования, XVIII. Керчь: Деметра.
- Мельник, В. И. 2016. Погребальное сооружение: природная среда, традиция, обряд. В: Гей, А. Н., Сорокина, И. А. (ред.). *Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных тру-*

дов памяти И. С. Каменецкого. Москва: ИА РАН, с. 283-287.

Мелюкова, А. И. 1962. Скифские курганы Тираспольщины (по материалам И. Я. и Л. П. Стемповских). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 114-166.

Назаров, А. В., Скорый, С. А. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 94-102.

Ольховский, В. С. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108-128.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индрик.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. 1: Описание и исследование памятников. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Савченко, Е. И. 2001. Могильник скифского времени «Терновое 1 — Колбино 1» на Среднем Дону (погребальный обряд). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН*. Москва: ИА РАН, с. 53-143.

Синика, В. С. 2007. *Погребальные памятники скифской культуры VII — начала III в. до н. э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: ИА РАН.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2014. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV — II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвящённой памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 345-366.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Фіалко, Е. Е. 2013. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья. *Stratum plus*, 3, с. 203-222.

Фіалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 208-227.

Фіалко, О. Є. 2015. Дружинний могильник скифів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120-156.

Фіалко, О. Є. 2018. Скифські амазонки в Криму. *Магістеріум*, 70, с. 67-77.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Фіалко, О. Є. 2020. *Скифські амазонки в археологічних реаліях*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА НАН України.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Научова думка.

Mateevici, N. 2007. *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a Chr.* Biblioteca Tyragetia, XIV. Chișinău.

Puzdrovskij, A. E., Zajcev, J. P. 2004. Prunkbestatungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma, Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1999. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

REFERENCES

Andruk, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. I. Zaporozhe: ZGU.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalye komplekxy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. V. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.

Bidzilia, V. I., Liashko, S. N., Otroshchenko, V. V., Savovskii, I. P. 1974. *Otchet o raskopkakh kurgannykh mogilnikov u sel Orlianka, Zlatopol, Balki, Shmal'ki, g. Dneprorudnyi Zaporozhskoi obl. v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/10.

Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. N., Savovskii, I. P. 1977. Kurgannyi mogilnik v uroch. Nosaki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 61-158.

Boltryk, Yu. V. 2002. *Kurhanne budivnytstvo skifu v V—IV st. do n. Kh. (za materialamy pokhovalnykh kompleksiv Dniprovsko-Molochanskoho mezhyrychchia)*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2013. Mebel iz skifskikh pogrebalykh kompleksov. *Bosporskie issledovaniia*, XXVIII, s. 159-210.

Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: Ilion.

Gudkova, A. V., Toshchev, G. N., Fokeev, M. M., Andruk, S. I. 1984. *Otchet o rabote Izmail'skoi novostrochnoi ekspedit-sii v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/158.

Guliaev, V. I., Shevchenko, A. A. 2017. *Novye kurgannye mogilniki skifskogo vremeni na Srednem Donu: Gorki I i Devitsa V*. Moskva: IA RAN.

Kats, V. I. 2007. Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniiia). *Bosporskie issledovaniia*, XVIII. Kerch: Demetra.

Melnik, V. I. 2016. Pogrebalye sooruzhenie: prirodnaia sreda, traditsiia, obriad. In: Gei, A. N., Sorokina, I. A. (ed.). *Arkheologicheskaiia nauka: praktika, teoriia, istoriia. Sbornik nauchnykh trudov pamiati I. S. Kamenetskogo*. Moskva: IA RAN, s. 283-287.

Meliukova, A. I. 1962. Skifskie kurgany Tiraspol'shchiny (po materialam I. Ia. i L. P. Stempkovskikh). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, s. 114-166.

Nazarov, A. V., Skoryi, S. A. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmyna. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 94-102.

Olkhovskii, V. S. 1977. Skifskie katakomby v Severnom Prichernomorie. *Sovetskaiia arkheologiia*, 4, s. 108-128.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalye-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifii II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannye mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: Indrik.

Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii*. 1: Opisanie i issledovanie pamiatnikov. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaiia komissiiia.

Savchenko, E. I. 2001. Mogilnik skifskogo vremeni «Ter-novoe 1 — Kolbino 1» na Srednem Donu (pogrebalyi obriad). In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu: trudy Potudanskoii arkheologicheskoi ekspedit-sii IA RAN*. Moskva: IA RAN, s. 53-143.

Sinika, V. S. 2007. *Pogrebalye pamiatniki skifskoi kul'tury VII — nachala III v. do n. e. na territorii Dnestro-Prut-*

sko-Dunaiskikh stepei. Avtoreferat disertatsii k. i. n. Moskva: IA RAN.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2014. Kompleks vooruzheniia i predmetov voinskogo snariazheniia iz skifskogo mogilnika kontsa IV — II vv. do n. e. u s. Glinoe v Nizhnem Podnestrove. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire: materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (s. Kagalnik, 26—29 aprilia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 345-366.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Fialko, E. E. 2013. Seriia pogrebenii amazonok iz Nizhnego Podneprov'ia. *Stratum plus*, 3, s. 203-222.

Fialko, E. E. 2017. Seriia pogrebenii skifskikh voitelnits v mogilnike u s. Glinoe (Moldova). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 208-227.

Fialko, O. Ye. 2015. Druzhynnyi mohyl'nyk skifiv na Livoberezhnii Khersonshchyni. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XVIII, s. 120-156.

Fialko, O. Ye. 2018. Skifski amazonky v Krymu. *Magisterium*, 70, s. 67-77.

Fialko, O. Ye. 2019. Pokhovannia amazonok Lisostepovoho Prydniprovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 80-96.

Fialko, O. Ye. 2020. *Skifski amazonky v arkheolohichnykh realiakh*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Mateevici, N. 2007. *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a Chr.* Biblioteca Tyrageia, XIV. Chișinău.

Puzdrovskij, A. E., Zajcev, J. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma, Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1999. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

O. Ye. Fialko

GRAVES OF THE SCYTHIAN AMAZONS: TYPOLOGY AND DESIGN FEATURES

Types of burial structures are one of the most reliable ethno-differentiating criterion. They are common due to local natural and economic factors that were

accepted by the newcomer population along with main characteristics of their own ritual.

As for the shape, the graves of Scythian warriors are arbitrarily divided into 11 types with options, which in general make up three main groups: simple pits and more intricate variable chamber constructions such as undercut and catacombs.

303 graves of women with weapons from 267 barrows are known in the territory of European Scythia. More than half of them (55 %) have not been looted. By territorial principle they can be divided into five main groups: 1) Lower Dnipro steppe (or Steppe); 2) Crimea Foothills; 3) Danube-Dnister steppes (or Transnistria); 4) Forest Steppe Dnipro area (or Forest Steppe); 5) Don region (Steppe and partly Forest Steppe).

In total, among graves of the Amazons of European Scythia the undercut (alcove) graves are the most represented — 104, inferior to them are catacombs — 99 and pit graves — 80, undefined — 20. However, the indicators for some groups differ significantly.

We can mention the following design features of the graves: ground steps and hollow in the bottom of entrance pit, separation of entrance to dromos or chamber etc.

Some specific features are also present in the arrangement of internal space of the graves (niches, wall and ceiling design, floor decoration, arrangement of a funeral bed etc.).

So, burial complexes of the female warriors correspond to Scythian regulations, that is, the design of ground and underground elements does not stand out in the burial ground. Here, we are dealing only with regional features typical for community members who lived there.

Keywords: the Amazons, grave, Scythian period, European Scythia.

Одержано 26.02.2021

ФІАЛКО Олена Євгенівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FIALKO Olena Ye., Doctor of Historical Sciences, Researcher Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.